

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΠΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

**Ψυχανάλυση, η ψυχή της επιστήμης
Στοιχεία ρητορικής στρατηγικής στον Φρόυντ**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Σπύρος Λαζάρου

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:
Α. Τύμπας, Αναπληρωτής Καθηγητής, Επιβλέπων
Α. Μπαλτάς, Ομότιμος Καθηγητής Ε.Μ.Π
Θ. Αραμπατζής, Καθηγητής

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2016

Copyright © Σπύρος Λαζάρου, 2016.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας των Επιστημών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα, σε αυτό το σημείο, να ευχαριστήσω θερμά τον Καθηγητή κ. Αριστείδη Μπαλά για την συνολική υποστήριξη της εργασίας, την ενθάρρυνσή και τις εποικοδομητικές μας συζητήσεις, τον Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Αριστοτέλη Τύμπα για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε, καθώς επίσης τον Καθηγητή κ. Θεόδωρο Αραμπατζή.

Πολύτιμα υπήρξαν επίσης τα σχόλια και οι παρατηρήσεις συναδέλφων, των καλών μου φίλων Στέλιου Μακρή και Πάττης Παπακώστα και πολλών άλλων καθώς και η κουβέντα που είχα με τον Μίλτο Θεοδοσίου. Τους ευχαριστώ ιδιαίτερα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη / Λέξεις Κλειδιά	3
Abstract / Key Words	4
Εισαγωγή	5
<i>Ψυχανάλυση, η ψυχή της επιστήμης</i>	5
<i>Επιστήμη</i>	7
<i>Στόχοι και όρια</i>	8
<i>Επιστημολογία και ιστορία των επιστημών</i>	10
<i>Εκπαίδευση</i>	10
<i>Βιολογία</i>	11
<i>Φυσική</i>	11
<i>Γενικές αξιώσεις</i>	12
Μεθοδολογία	13
Ψυχανάλυση, επιστημολογία και ιστορία των επιστημών	15
<i>Επιδιώξεις της επιστήμης</i>	15
<i>Ο ντετερμινισμός των ψυχικών φαινομένων</i>	16
<i>Ασάφεια εννοιών σε φυσική και ψυχανάλυση</i>	16
<i>Η ψυχανάλυση είναι φυσική επιστήμη</i>	18
<i>Ψυχανάλυση και πείραμα</i>	19
<i>Επιστήμη και μεροληψία</i>	20
<i>Η γλώσσα παρουσίασης μιας θεωρίας</i>	20
<i>Μια ιδιαίτερη φυσική επιστήμη</i>	21
<i>Παραδείγματα από την ιστορία των επιστημών</i>	21
<i>Ο Φρόντ μιλάει για την επιστήμη εκ των έσω</i>	23
Ψυχανάλυση και εκπαίδευση	24
<i>Η αναγκαιότητα της ψυχανάλυσης για το παιδαγωγικό έργο</i>	24
<i>Ψυχανάλυση και ακαδημαϊκή εκπαίδευση</i>	27
<i>Η ψυχανάλυση ως μετεκπαίδευση</i>	27
<i>Ο Φρόντ για μια εκπαίδευση των λαών</i>	28
Ψυχανάλυση και βιολογία	30
<i>Ένας διαχρονικός φροϋδικός στοχος</i>	30
<i>Η «ανεπιθύμητη» βιολογική στήριξη των ορμικών διεργασιών</i>	31
<i>Γλαφυρές αναλογίες με τη βιολογία</i>	32
<i>Επεκτατικές αναλογίες με τη βιολογία</i>	34
<i>Η ψυχανάλυση δείχνει τον δρόμο στη βιολογία</i>	35

Ψυχανάλυση και φυσική	37
<i>Γενικά περί επιλογής ορολογίας</i>	37
<i>Όροι που παραπέμπουν στη φυσική</i>	38
<i>Αλληλογραφία με τον Αϊνστάιν</i>	42
Γενικές αξιώσεις	46
<i>Το ενδιαφέρον για την ψυχανάλυση</i>	46
<i>Η σημασία της ψυχανάλυσης για άλλους κλάδους και ο φόβος της αναγωγής</i>	47
<i>Τρία αδύνατα επαγγέλματα</i>	48
<i>Τρεις προσβολές του ανθρώπινου ναρκισσισμού</i>	49
Επίλογος	51
Βιβλιογραφία	52

Περίληψη

Η παρούσα εργασία είναι μια μελέτη πάνω στον δημόσιο γραπτό λόγο του Φρόντ. Ξεκινάει από την υπόθεση ότι ο Φρόντ χρησιμοποιεί, άμεσα ή έμμεσα, αναφορές σε άλλες επιστήμες και το κεκτημένο κύρος τους με σκοπό να εξασφαλίσει μια ισότιμη θέση για την ψυχανάλυση στη λέσχη των επιστημών που χαίρουν αναγνώρισης και γοήτρου. Πρότυπο τέτοιας επιστήμης αποτελεί για τον Φρόντ η φυσική. Στόχος της εργασίας είναι να αναδειχθούν στοιχεία της παραπάνω ρητορικής στρατηγικής στο φροϋδικό κείμενο. Για τον λόγο αυτό η εργασία περιλαμβάνει πέντε κεφάλαια στα οποία διερευνάται υπό το παραπάνω πρίσμα η σχέση του φροϋδικού λόγου με άλλους τομείς της γνώσης. Οι τομείς που έχουν επιλεγεί και που αντιστοιχούν σε ένα κεφάλαιο ο καθένας, είναι η επιστημολογία και η ιστορία των επιστημών, όπου βλέπουμε τον Φρόντ να μιλάει ως θεωρητικός της επιστήμης· η εκπαίδευση, όπου η ψυχανάλυση παρουσιάζεται ως προϋπόθεση μιας σωστής εκπαίδευσης· η βιολογία, όπου παρακολουθούμε τον Φρόντ να μιλάει σχεδόν ως βιολόγος και, τέλος, η φυσική, όπου μελετάται το κατά πόσο η ορολογία της ψυχανάλυσης δανείζεται από τη φυσική. Έπεται το πέμπτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας στο οποίο παρουσιάζονται διάφορες γενικές αξιώσεις της ψυχανάλυσης του Φρόντ.

Λέξεις Κλειδιά:

Φρόντ, ψυχανάλυση, επιστημολογία, επιστήμη, εκπαίδευση, φυσική, ορολογία, βιολογία.

Abstract

This paper studies the published writings of Freud. It starts from the assumption that Freud uses, directly or not, references to other sciences and their acquired validity, in order to ensure an equal position for psychoanalysis in the club of sciences which enjoy recognition and prestige. For Freud, a perfect example of such a science is physics. This work aims to highlight the elements of the above rhetorical strategy in the Freudian text. Under this scope, the paper consists of five chapters, where the relationship of the Freudian discourse with other areas of knowledge is investigated. The areas that have been selected and correspond to each chapter, are firstly, the epistemology and the history of science, in which we see Freud speaking as a theorist of science; education, in which psychoanalysis is presented as a precondition of a proper education; biology, in which we follow Freud speaking almost as a biologist; and finally physics, in which it is studied whether the terminology of psychoanalysis is borrowed from physics. Lastly, in the fifth chapter of the paper, general claims of Freudian psychoanalysis are presented.

Key Words:

Freud, psychoanalysis, epistemology, science, education, physics, terminology, biology.

Εισαγωγή

Ψυχανάλυση, η ψυχή της επιστήμης

Ψυχανάλυση, σύνθεση των λέξεων ψυχή και ανάλυση. Εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μην χρειάζονται και πολλές εξηγήσεις, δεδομένου ότι και οι δύο χρησιμοποιούνται άνετα από οποιονδήποτε και σε εντελώς διαφορετικά πλαίσια. Παρακάμπτουμε το ουσιαστικό *ανάλυση* ως πιο κατανοητό, με την έννοια ότι δηλώνει περισσότερο κάποιου είδους διαδικασία επί αντικειμένων και όχι τόσο το όνομα ενός ιδιότυπου αντικειμένου το status του οποίου μπορεί να είναι υπό διερεύνηση. Στεκόμαστε όμως στο ουσιαστικό *ψυχή* γιατί θεωρούμε ότι στη σύνθετη λέξη είναι αυτό κυρίως που δεσμεύει τη σημασία της. Έχουμε λοιπόν, όπως μαρτυρούν πάμπολλες εκφράσεις, ψυχή παντού. Ψυχή στην καθημερινότητα: «μια ψυχή που είναι να βγει ας βγει», «αγωνίζεται με ψυχή», «πήγε η ψυχή μου στην Κούλουρη» κ.α.· ψυχή στη θρησκεία: «η σωτηρία της ψυχής», «ο Θεός ας αναπαύσει την ψυχή του»· ψυχή στη φιλοσοφία, βλέπε Πλάτωνα, Αριστοτέλη, Ντεκάρτ. Έτσι, είμαστε βέβαιοι ότι θα έχουμε και μια ψυχή στην επιστήμη – επιστήμη με την έννοια που περιγράφουμε παρακάτω– και ειδικότερα, στην ψυχανάλυση. Ωθούμενοι λοιπόν από τη φιλομάθεια και την αγνή μας περιέργεια, δεν αρκούμαστε στη βεβαιότητα της ύπαρξης αυτής της ψυχής στην επιστήμη αλλά θέλουμε να δούμε και πώς την ορίζει η ίδια η ψυχανάλυση. Ο απλούστερος τρόπος είναι να ανοίξουμε ένα από τα έγκυρα ψυχαναλυτικά λεξικά και να ανατρέξουμε στο αντίστοιχο λήμμα. Ξεκινάμε από το *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*¹, ψάχνουμε στο γράμμα Ψ αλλά, τίποτα, καμιά *ψυχή*! Αντί αυτού του λήμματος φιγουράρει το *ψυχικό όργανο* [*psychischer* ή *seelischer Apparat* στο πρωτότυπο]² και άλλοι όροι με το επίθετο *ψυχικός*. Το γεγονός αυτό μας εκπλήσσει και ερεθίζει τη φιλομάθειά μας οπότε ανοίγουμε και το *Τετράγλωσσο λεξικό της ψυχανάλυσης*³. Ούτε κι εδώ συναντάμε το λήμμα ψυχή ενώ προτιμάται η μετάφραση *ψυχικός μηχανισμός* για τον παραπάνω όρο. Συνεχίζουμε με

¹ J. Laplanche, J. - B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, Κέδρος, 1986.

² Χάρην ευκολίας, πολλά σύντομα μεταφραστικά σχόλια θα τοποθετούνται σε αγκύλες δίπλα ακριβώς από την επίμαχη λέξη, ακόμη και στην περίπτωση που παραθέτουμε τον Φρόντ, με την λέξη στα Γερμανικά στην ονομαστική.

³ Λ. Αναγνώστου - Γ. Βαμβαλής, *Τετράγλωσσο λεξικό της ψυχανάλυσης*, Επίκουρος, Αθήνα 2004.

το *Εισαγωγικό λεξικό της λακανικής ψυχανάλυσης*⁴ όπου, χωρίς πια να πέφτουμε από τα σύννεφα, ούτε κι εκεί υπάρχει η λέξη ψυχή. Το γεγονός αυτό μας παρακινεί να κοιτάξουμε με περισσότερη λεπτομέρεια το πρωτότυπο κείμενο του Φρόντ προσπαθώντας να εντοπίσουμε χρήσεις της λέξης ψυχή αφού η ιδέα για μια «ψυχανάλυση χωρίς ψυχή» μας έχει προκαλέσει έντονο ενδιαφέρον. Όπως άλλωστε μας προϊδέασε το *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, δεν βρίσκουμε παρά λίγες μόνο φορές την λέξη ψυχή [*Seele* και λιγότερες φορές *Psyche* στο πρωτότυπο] εδώ κι εκεί, όπου πρόκειται για αναφορές χωρίς ιδιαίτερο θεωρητικό βάθος, ενώ αντίθετα ο όρος ψυχικό όργανο ή ψυχικός μηχανισμός απαντάται εξαιρετικά συχνά και είναι αυτός που κυριαρχεί στα θεωρητικά σχήματα. Γιατί αποφεύγει ο Φρόντ τον όρο ψυχή; Όχι και πολύ εύκολο ερώτημα κι ίσως ωραία ιδέα για μια ξεχωριστή εργασία. Εμείς αρκούμαστε στο να εικάσουμε ότι κάτι τέτοιο συνάδει απολύτως με μια ρητορική στρατηγική της οποίας βασικό στοιχείο είναι ο δανεισμός από άλλους καταξιωμένους τομείς της γνώσης στους οποίους κυριαρχεί μια μηχανιστική αντίληψη. Όταν η ιατρική ή η φυσική μεταχειρίζονται χειροπιαστά όργανα και μηχανισμούς, κάνοντας κάτι ανάλογο η ψυχανάλυση, λέγοντας για παράδειγμα ψυχικό όργανο αντί ψυχή, αν μη τι άλλο «επιστημονικοποιεί» τον λόγο της, τουλάχιστον στο τότε πλαίσιο. Ας δούμε όμως τι λέει ο ίδιος ο Φρόντ σχετικά. Στο *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, γράφει:

«Ψυχή» είναι μια ελληνική λέξη και αποδίδεται στα γερμανικά με τη λέξη *Seele*. Ψυχική θεραπεία λοιπόν σημαίνει *Seelenbehandlung* (ψυχοθεραπεία). Θα μπορούσαμε έτσι να νομίσουμε ότι, λέγοντας ψυχική θεραπεία, εννοούμε: θεραπεία των νοσηρών εκδηλώσεων της ψυχικής ζωής. Δεν είναι όμως αυτή η σημασία της λέξης. Ψυχοθεραπεία σημαίνει πολύ περισσότερο θεραπεία που ξεκινάει από την ψυχή. Θεραπεία –ψυχικών ή σωματικών διαταραχών– με μέσα, τα οποία επιδρούν άμεσα πάνω στον ψυχικό κόσμο του ανθρώπου»⁵.

Σε αυτό το πρώιμο κείμενο του 1905 ο Φρόντ μιλάει για «ψυχή» [*Psyche*] στα ελληνικά απ' όπου παίρνει και το πρώτο συνθετικό για τη λέξη ψυχανάλυση [*Psychoanalyse*]. Για λόγους που δεν μας εξηγεί δεν χρησιμοποιεί τη λέξη *Seele* ως θεωρητικό όρο αν και όπως είπαμε απαντάται στα κείμενά του. Ωστόσο, από τα παραπάνω προκύπτει ότι, σε ρητορικό επίπεδο, ο Φρόντ ξέρει πολύ καλά τι κάνει και δεν επιλέγει τυχαία τη μία ή την άλλη έκφραση. Η ψυχανάλυση λοιπόν δεν προσφέρει

⁴ D. Evans, *Εισαγωγικό λεξικό της λακανικής ψυχανάλυσης*, μτφ. Γιάννης Σταυρακάκης, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα 2005.

⁵ Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, μτφ. Γ. Τσαμπουράκης, Επίκουρος, Αθήνα 1979. σ. 15.

θεωρητικά καμία ψυχή στην επιστήμη αλλά, τολμώντας κι εμείς με τη σειρά μας ένα ρητορικό σχήμα, λέμε ότι η ψυχανάλυση φτάνει να είναι η «ψυχή της επιστήμης».

Επιστήμη

Πριν προχωρήσουμε, καλό θα ήταν να σκιαγραφήσουμε τη δική μας προσέγγιση σε σχέση με το τι εννοούμε με τη λέξη επιστήμη, και λέμε να σκιαγραφήσουμε διότι μια συμπαγής απάντηση σε ένα τέτοιο ερώτημα πολύ απλά μας ξεπερνάει. Υιοθετούμε, έως ένα βαθμό, τη θέση του Φρόντ όπως αυτή προκύπτει από σχόλιά του που παραθέτουμε στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση, επιστημολογία και ιστορία της επιστήμης*. Τα σχόλια αυτά δεν φτάνουν ποτέ να έχουν τη μορφή ορισμού, είναι όμως ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Η χρήση της λέξης επιστήμη στο έργο του Φρόντ είναι εξαιρετικά συχνή. Πρότυπα επιστήμης θεωρεί τις φυσικές επιστήμες και κυρίως τη φυσική. Μαντεύουμε εύκολα ότι επιστήμη θεωρεί και την ψυχανάλυση, ενώ έχει ενδιαφέρον το πώς την εγγράφει στο παραπάνω πρότυπο. Αντί να διευρύνει την έννοια επιστήμη –το κάνει έμμεσα– παρουσιάζει ένα ρητορικό σχήμα ομοιοτήτων με τη φυσική, κυρίως ως προς την ασάφεια των εννοιών και το δυσπρόσιτο του γνωστικού τους αντικειμένου –βλέπε για παράδειγμα τις έννοιες βαρύτητα και ασυνείδητο– ώστε να συμπεράνει τελικά ότι και η ψυχανάλυση είναι μια φυσική επιστήμη όπως και η φυσική. Εμείς εδώ δεν συμεριζόμαστε αυτή τη, μάλλον αυθαίρετη, κίνηση του Φρόντ αν και συμφωνούμε με την διεύρυνση του όρου επιστήμη ώστε να περιλαμβάνει άνετα την ψυχανάλυση και άλλους τομείς της ανθρώπινης σκέψης. Στην εδώ σκιαγράφηση του κατά πόσο ένας τομέας της ανθρώπινης σκέψης μπορεί να αξιώνει να λέγεται επιστήμη θεωρούμε κρίσιμη την έννοια του κύρους στη δημόσια σφαίρα και τη δικαιοδοσία που αυτό συνεπάγεται ώστε να αρθρώσει λόγο για ένα αντικείμενο μελέτης που αυτός ο τομέας ορίζει, χωρίς, βέβαια, κάτι τέτοιο να σημαίνει την ύπαρξη στεγανών μεταξύ διαφορετικών τομέων. Για παράδειγμα, η ψυχανάλυση μπορεί να μιλάει για το ασυνείδητο, το οποίο η ίδια προτείνει ως νέο αντικείμενο μελέτης, κάνοντας χρήση αποτελεσμάτων γλωσσολογίας. Αντίστοιχα, η γλωσσολογία μελετώντας τη γλώσσα, το δικό της αντικείμενο μελέτης, μπορεί να χρησιμοποιεί ψυχαναλυτικές ανακαλύψεις, στοιχεία φυσιολογίας και οτιδήποτε θεωρεί ότι προάγει την έρευνά της. Όταν λέμε λοιπόν ψυχανάλυση, γλωσσολογία ή φυσική εννοούμε μια κοινότητα με ένα γνωστικό

αντικείμενο που η ίδια προτείνει. Βάσει αρχών, που η ίδια συμφωνεί από κοινού, μελετάει το γνωστικό της αντικείμενο και αρθρώνει λόγο για αυτό. Το διακύβευμα περί κύρους στη δημόσια σφαίρα είναι το κατά πόσο αφορούν άλλους ανθρώπους η μελέτη που προτείνει και οι καρποί που αυτή μπορεί να δώσει. Επιστρέφοντας στο στενό πλαίσιο αυτής εδώ της εργασίας και για να δικαιολογήσουμε την παρουσίαση της ως άνω και ενδεχομένως ελλιπούς περιγραφικής άποψης, λέμε ότι αυτή σχετίζεται άμεσα με την προσπάθεια του Φρόντ να μιλήσει με κύρος για το αντικείμενο που ο ίδιος προτείνει και να πείσει για την αναγκαιότητα ύπαρξης αυτού του τομέα γνώσης που εγκαινιάζει. Διαπιστώνουμε μάλιστα ότι δεν αρκείται σε αυτό αλλά, ενίοτε, μιλάει επεκτατικά, θα λέγαμε, μπαίνοντας σε χωράφια άλλων επιστημών όπως η βιολογία.

Στόχοι και όρια

Στην παρούσα εργασία βρεθήκαμε αρχικά στο αχανές πεδίο που θα μπορούσε να φέρει τον τίτλο *Ψυχανάλυση και επιστήμη*. Θα ήταν ανεπίτρεπτη αφέλεια να τολμήσουμε να μιλήσουμε γενικά για κάτι τέτοιο που, όχι απλώς δεν θα χωρούσε εδώ, αλλά θα χρειαζόταν ολόκληρες βιβλιοθήκες ώστε να καλυφθεί επαρκώς. Στενεύοντας λοιπόν τον ορίζοντά μας, επιλέγουμε να ασχοληθούμε με γραπτά και λόγους του Φρόντ που έχουν δημοσιευτεί με την άδειά του. Έτσι, για παράδειγμα, εξαιρούνται από την έρευνά μας επιστολές προς φίλους ή μαρτυρίες άλλων από ιδιωτικές συζητήσεις, χωρίς, ωστόσο, να παραγνωρίζουμε τον πλούτο αυτού του υλικού. Στο εδώ πλαίσιο προσπαθούμε μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα να αναδείξουμε στοιχεία μιας ρητορικής στρατηγικής του Φρόντ που εγγράφονται στην προσπάθειά του να κερδίσει η νεοσύστατη τότε ψυχανάλυση και της οποίας είναι πατέρας, κύρος και επιστημονικότητα. Εκ πρώτης όψεως πολλά από τα παραδείγματα που παραθέτουμε μοιάζουν με αθώα καλολογικά στοιχεία, τρόποι, δηλαδή, με τους οποίους σκοπεύει να προσδώσει μια πιο γλαφυρή μορφή στον λόγο του. Αυτό από μόνο του είναι ήδη μια ρητορική πρακτική χωρίς όμως ιδιαίτερη αξία για την έρευνά μας αφού κάτι τέτοιο θεωρείται δικαίωμα, σχεδόν υποχρέωση θα λέγαμε, οποιουδήποτε συντάκτη ή ομιλητή θέλει να τραβήξει τη μέγιστη προσοχή του εκάστοτε αναγνώστη ή ακροατή. Εμάς, βέβαια, σύμφωνα με την επιλογή που δηλώσαμε παραπάνω, μας ενδιαφέρει ως τελικός αποδέκτης ο διαχρονικός, κατά το *scripta manent*, αναγνώστης ενός κειμένου ή

δημοσιευμένου σε γραπτή μορφή λόγου. Πέρα λοιπόν από την προσπάθεια για ένα καλογραμμμένο κείμενο, κοιτώντας καλύτερα, βρίσκουμε ότι ο Φρόντ χρησιμοποιεί τον λόγο πολύ προσεκτικά και με πλήρη επίγνωση του ότι το ένα ή το άλλο ρητορικό σχήμα προσφέρει το τάδε ή το δείνα κέρδος υπέρ της προσπάθειας εδραίωσης και διάδοσης της ψυχανάλυσης ως μια εφάμιλλη και, γιατί όχι, πολλές φορές σημαντικότερη άλλων επιστημών. Το ενδιαφέρον του Φρόντ για τόσες πολλές πλευρές της ανθρώπινης σκέψης και δραστηριότητας μας επιτρέπει να πούμε, με μια μικρή δόση υπερβολής, ότι μιλάει σχεδόν για όλα. Με αυτό το «όλα» εννοούμε, βέβαια, τόσο τις σύντομες αναφορές σε κάτι όσο και ολόκληρα έργα του σχετικά με ένα ζήτημα. Παραθέτοντας μερικές από αυτές τις πλευρές, έχουμε ενδεικτικά τις ιατρική, βιολογία, ανατομία, νευρολογία, ψυχολογία, φιλοσοφία, γλωσσολογία, αρχαιολογία, θρησκευσιολογία, ανθρωπολογία, εθνολογία, ιστορία, λαογραφία, κοινωνιολογία, επιστημολογία, ιστορία των επιστημών, παιδαγωγική, εκπαίδευση, πολιτική, εγκληματολογία, δίκαιο, αισθητική, λογοτεχνία, ζωγραφική, γλυπτική, θέατρο, κοσμολογία, φυσική, χημεία, μαθηματικά και πολλές άλλες. Αν και είναι μεγάλος ο πειρασμός να μιλήσουμε για πολλές από αυτές τις πλευρές όπως η ιατρική ή η γλωσσολογία, εμείς εδώ περιοριζόμαστε μόνο σε τέσσερις από τους παραπάνω τομείς της ανθρώπινης σκέψης, με ξεχωριστό χαρακτήρα ο κάθε ένας, όπως ξεχωριστή είναι και η μεταχείριση της οποίας τυγχάνουν από τον Φρόντ. Πρόκειται για την επιστημολογία, την εκπαίδευση, τη βιολογία και τη φυσική ενώ προσθέτουμε ένα πέμπτο, σύντομο κεφάλαιο όπου συλλέγουμε από το φροϋδικό κείμενο εκφράσεις γενικότερων φιλοδοξιών. Θεωρούμε ότι αυτή η στενή επιλογή δεν παύει να είναι αρκετή για να αναδείξει τα στοιχεία της ρητορικής στρατηγικής στο έργο του Φρόντ την οποία θέσαμε στο στόχαστρο. Άλλωστε, ακόμα και υπό αυτή τη στενή επιλογή, ο αναγνώστης θα δει ότι, συχνά, στα παραδείγματα που έχουμε επιλέξει, εμπλέκονται σχόλια και αναφορές του Φρόντ σχετικά με τομείς στους οποίους αποφασίσαμε να μην αφιερώσουμε ειδικό κεφάλαιο. Ας δούμε εν συντομία τα κύρια στοιχεία των πέντε κεφαλαίων ώστε να δώσουμε μια γεύση στον αναγνώστη και να τον πείσουμε, αν μπορούμε, για την ορθότητα αυτής μας της επιλογής.

Επιστημολογία και ιστορία των επιστημών

Η λέξη επιστημολογία δεν εμφανίζεται στο έργο του Φρόντ. Αποτελεί δική μας επιλογή ώστε να χαρακτηρίσουμε τα σχόλια που ομαδοποιούμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Πράγματι, παρακολουθούμε τον Φρόντ να μιλάει ως θεωρητικός της επιστήμης, κοινωνός του Λογικού Θετικισμού αλλά και γνώστης των ορίων του. Τον βλέπουμε να έχει καθαρές θέσεις για τον ντετερμινισμό που διέπει τα φυσικά φαινόμενα, για την αναγκαία ασάφεια βασικών εννοιών σε κάθε επιστήμη καθώς επίσης και για μια αυτονόητη μεροληψία του κάθε επιστήμονα, κάτι που σήμερα θα ονομάζαμε θεωρητικό εμποτισμό, ενώ παρατηρούμε έκπληκτοι την κίνηση με την οποία εγγράφει την ψυχανάλυση στις φυσικές επιστήμες. Όσο για την ιστορία των επιστημών, όρο τον οποίο αναφέρει στο έργο του, παραθέτουμε κάποια παραδείγματα που μαρτυρούν με πολύ γλαφυρό και καθαρό τρόπο τη ρητορική στρατηγική που θέλουμε να αναδείξουμε.

Εκπαίδευση

Η πρόοδος του πολιτισμού για τον Φρόντ συνδέεται άμεσα με την καταπίεση των ορμών η οποία έρχεται μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Η διαδικασία αυτή οφείλει να μην αναστέλλει απολύτως τις ορμές αλλά ούτε και να τις αφήνει αχαλίνωτες. Στο κεφάλαιο αυτό, με άξονα την ανακάλυψη της παιδικής σεξουαλικότητας, βλέπουμε τον Φρόντ να θεωρεί την ψυχανάλυση προϋπόθεση του παιδαγωγικού έργου και σχεδόν απαραίτητη για τον επιτυχημένο ρόλο του γονέα ενώ φτάνει να συνδέσει τις δύο αυτές πτυχές με την αντιμετώπιση της εγκληματικότητας. Μέμφεται την εκπαίδευση της εποχής του και επιτίθεται στην θρησκευτική εκπαίδευση κι αν κάποια πράγματα έχουν πάει στραβά, η ψυχαναλυτική θεραπεία αναλαμβάνει έναν μετεκπαιδευτικό ρόλο για το άτομο. Όμως ο Φρόντ ενδιαφέρεται ιδιαίτερα και για την ακαδημαϊκή εκπαίδευση, που είναι, άλλωστε, βασικότατη σε κάθε επιστήμη. Στον ακαδημαϊκό χώρο επιφυλάσσει μια εξέχουσα θέση στην ψυχανάλυση. Λέει καθαρά ότι πρέπει να είναι εισαγωγικό μάθημα σε όλες τις ιατρικές σχολές και ειδικά στην ψυχιατρική ενώ μπορεί να αποτελέσει ένα εξαιρετικό εργαλείο για πολλούς άλλους κλάδους παίζοντας τον ρόλο ενός συνδετικού κρίκου.

Βιολογία

Η θεωρία των αντιμαχόμενων ορμών είναι κεντρική στο φροϋδικό έργο. Ο Φρόντ ορίζει την ορμή ως μια οριακή μεταξύ ψυχικού και βιολογικού έννοια, συνεπώς, αναμένουμε πολλά ευρήματα από αυτή τη γειτνίαση για την δική μας έρευνα και είναι όντως έτσι. Σε αυτό ειδικά το κεφάλαιο έχουμε κι ένα χρονολογικό ενδιαφέρον. Αν και ο διαχρονικός στόχος του Φρόντ να μιλήσει για βιολογικά ζητήματα μέσα από την ψυχανάλυση δηλώνεται εξ αρχής, διαπιστώνουμε μια κλιμάκωση της ρητορικής του. Ξεκινάει μιλώντας για τα «αναπόφευκτα» βιολογικά θεμέλια των ορμών –τα εισαγωγικά, δικά μας–, περνάει σε μια φάση περιγραφής θεωρητικών ζητημάτων της ψυχανάλυσης μέσω γλαφυρών, καθαρά βιολογικών παραδειγμάτων, συνεχίζει διαπιστώνοντας ότι η θεωρία της libido δύναται να εξηγήσει το μυστήριο της ζωής και καταλήγει να εγκαλεί τη βιολογία για ερευνητική υστέρηση.

Φυσική

Μετά από όσα λέμε στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση, επιστημολογία και ιστορία των επιστημών* καθώς και στην παραπάνω εισαγωγική παράγραφο *Επιστήμη και δεδομένου* ότι για τον Φρόντ η πρότυπη άσκηση της επιστήμη είναι σχεδόν ταυτόσημη με τον τρόπο που λειτουργεί η φυσική, μένει άραγε χώρος για ένα ξεχωριστό κεφάλαιο με τίτλο *Ψυχανάλυση και φυσική*; Και βέβαια μένει. Όπως έχουμε είδη πει, ο Φρόντ διατείνεται ότι η ψυχανάλυση είναι φυσική επιστήμη. Κάτι τέτοιο φαίνεται αδύνατο οπότε, αντί να δανειστεί μεθοδολογία από τη φυσική, δανείζεται ορολογία και θεωρητικές αναλογίες, σε ρητορικό επίπεδο, βέβαια. Μερικές φορές η χρήση όρων από τη φυσική στα κείμενα του Φρόντ είναι τέτοια που νομίζει κανείς ότι πρόκειται για εγχειρίδιο φυσικής. Στο μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου αναλύουμε τέτοια στοιχεία ορολογίας ανατρέχοντας πάντα στο γερμανικό πρωτότυπο. Θεωρούμε ότι πρόκειται για μια ακόμη ρητορική επιλογή του Φρόντ ώστε να επιστημονικοποιήσει τον λόγο της ψυχανάλυσης. Στο υπόλοιπο του κεφαλαίου σχολιάζουμε την απάντηση του Φρόντ σε μία επιστολή του Αϊνστάιν γιατί θεωρούμε ότι, στο πλαίσιο αυτής εδώ της εργασίας, μας δίνει λαβή για κάτι τέτοιο.

Στο τέλος της εργασίας αυτής παραθέτουμε ένα σύντομο κεφάλαιο στο οποίο συλλέγουμε εκπεφρασμένες γενικές αξιώσεις του Φρόντ σε σχέση με άλλες επιστήμες. Ο Φρόντ, ακόμα και σε καθαρά θεωρητικά κείμενα, δεν περιορίζεται εύκολα στο απλά να εκθέσει με ενάργεια και επιστημονικό, όπως θα έλεγε κι ο ίδιος, τρόπο τις θέσεις του, κι όποιον πείσει έπεισε. Θέλει περισσότερα. Είτε επειδή νιώθει ότι η ψυχανάλυση αντιμετωπίζεται εχθρικά είτε επειδή βιάζεται να απολαύσει την αναγνώριση του πεδίου έρευνας που εγκαινιάζει, δεν χάνει ευκαιρία να προπαγανδίσει τη σημαντικότητά της για άλλους τομείς της γνώσης. Να πούμε εδώ ότι ως προς το μέγεθος της έχθρας προς την ψυχανάλυση και από ποιους μπορεί να προέρχεται, δεν είμαστε και πολύ σίγουροι. Κάποιοι μιλούν για θετική πρόσληψη της ψυχανάλυσης και φέρνουν ως παράδειγμα το ότι πολλά μέλη του Κύκλου της Βιέννης, μεταξύ των οποίων ο Rudolf Carnap, ξάπλωναν στο ντιβάνι⁶. Θεωρούμε λοιπόν ότι το εν λόγω κεφάλαιο φωτίζει από μια γενικότερη σκοπιά τη ρητορική στρατηγική στα φροϋδικά κείμενα που σκοπός μας είναι να αναδείξουμε.

⁶ βλ. Walkup & Bellak σε υποσημείωση του Ludwig Wittgenstein, Συζητήσεις για τον Freud, μτφ/σχόλια/εισαγωγή Μ. Θεοδοσίου, Ευρασία, Αθήνα 2013, σ. 24.

Μεθοδολογία

Διαβάζοντας το έργο του Σίγκμουντ Φρόυντ, στο πλαίσιο σπουδών του μεταπτυχιακού προγράμματος Ιστορίας και φιλοσοφίας των Επιστημών και της Τεχνολογίας του τμήματος Μ.Ι.Θ.Ε, γεννήθηκαν σοβαρά ερωτήματα για το πώς επικοινωνεί το έργο της νεότευκτης τότε ψυχανάλυσης ώστε να κερδίσει μια ισότιμη θέση κύρους μεταξύ άλλων παραδοσιακών τομέων της γνώσης. Τα ερωτήματα αυτά αντιμετωπίστηκαν κατά κύριο λόγο με λεπτομερή μελέτη του δημόσιου γραπτού λόγου του Φρόυντ. Αυτό σημαίνει ότι στην παρούσα εργασία ερευνήθηκε όλο το γραπτό και δημοσιευμένο με την άδειά του έργο συμπεριλαμβανομένων λόγων και διαλέξεων που ήξερε ότι επρόκειτο να δημοσιευτούν. Για αυτόν τον σκοπό χρησιμοποιήθηκαν βιβλία του Φρόυντ στα Ελληνικά. Για τις λίγες περιπτώσεις που αυτό δεν ήταν δυνατό, αντλήθηκαν πληροφορίες από δύο συγκεκριμένους διαδικτυακούς τόπους. Στα αγγλικά πρόκειται για τον «Freud S., *Complete Works*, Ivan Smith, 2010» και, στα ισπανικά, για τον «Freud. S., *Compendio del psicoanálisis*, Librodot.com». Στη βιβλιογραφία (σελ. 51), εκτός από τα έργα από τα οποία παρατίθενται αποσπάσματα συνοδευόμενα πάντα από υποσημείωση, ο αναγνώστης θα βρει και έργα τα οποία δεν χρησιμοποιήθηκαν άμεσα αλλά υπήρξαν πολύ σημαντικά στην έρευνά μας. Τα έργα αυτά σημειώνονται με αστερίσκο (*) στο άνω δεξιό άκρο του τίτλου.

Πολλές φορές η έρευνα απαίτησε λεπτομερή μελέτη της ορολογίας από το γερμανικό πρωτότυπο. Για τον σκοπό αυτό αποδείχθηκε εξαιρετικό εργαλείο ο διαδικτυακός τόπος με το πλήρες πρωτότυπο έργο του Φρόυντ «Freud Library» σε συνδυασμό με δύο, επίσης διαδικτυακά, λεξικά, το γερμανοελληνικό PONS και το λεξικό της κοινής νεοελληνικής γλώσσας Πύλη⁷.

Η έρευνα ξεκίνησε από δύο παρατηρήσεις. Η πρώτη είναι το ότι από τρία έγκυρα ψυχαναλυτικά λεξικά, που παρατίθενται στην βιβλιογραφία και χρησιμοποιήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της εργασίας, απουσιάζει το λήμμα *ψυχή* και η δεύτερη ότι στα κείμενα του Φρόυντ υπάρχουν πάρα πολλές άμεσες ή έμμεσες αναφορές σε άλλες επιστήμες. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε μια λεπτομερή έρευνα των

⁷ Για τις ηλεκτρονικές διευθύνσεις των παραπάνω διαδικτυακών τόπων παραπέμπουμε τον αναγνώστη στη βιβλιογραφία.

ρητορικών σχημάτων του Φρόνυτ σε σχέση, πάντα, με άλλους τομείς της γνώσης και καταγραφή των ευρημάτων.

Μελετήθηκαν και καταγράφηκαν τόσο η ορολογία που επιλέγει ο Φρόνυτ σε θεωρητικά σχήματα όσο και οι απόψεις του που, έμμεσα ή άμεσα, αφορούν σε άλλους κλάδους της ανθρώπινης σκέψης πέραν της ψυχανάλυσης. Στη συνέχεια έγινε διαλογή και ομαδοποίηση αυτών των ευρημάτων σε πέντε κατηγορίες που θεωρήθηκαν σημαντικότερες και που αποτελούν τα κεφάλαια αυτής της εργασίας. Πολλά άλλα ευρήματα δεν χρησιμοποιήθηκαν γιατί θεωρήθηκε αρκετή και αντιπροσωπευτική η παραπάνω διαλογή.

Η μετάφραση όρων του φροϋδικού έργου δεν αντιμετωπίζεται ομοιόμορφα από όλους τους ελληνικούς εκδοτικούς οίκους. Ειδικά για την περίπτωση της πολύ σημαντικής στο φροϋδικό έργο έννοιας *Triebe* επιλέγεται η μετάφραση *ορμή*, των εκδόσεων Επίκουρος. Ωστόσο, για λόγους σεβασμού, όταν παρατίθενται αποσπάσματα από άλλες εκδόσεις, διατηρείται η μεταφραστική επιλογή εκείνων των εκδόσεων εκτός από περιπτώσεις στις οποίες κρίνεται ότι υπάρχει κίνδυνος παρανόησης, όπου ο αναγνώστης θα βρει σχετικό σχόλιο. Συνεπώς η λέξη *Triebe* μπορεί σε κάποια αποσπάσματα να μεταφράζεται ως *ενόρμηση* ενώ σε άλλα ως *ένστικτο*, επιλογή που πια θεωρείται παρωχημένη.

Ψυχανάλυση, επιστημολογία και ιστορία των επιστημών

Είναι πολύ δύσκολο να βρει κανείς κείμενο του Φρόντ από το οποίο να απουσιάζει το ουσιαστικό *επιστήμη* ή το επίθετο *επιστημονικός*. Πολλές φορές μάλιστα το ουσιαστικό *επιστήμη* χρησιμοποιείται στη θέση του ουσιαστικού *ψυχανάλυση* σαν να ήταν συνώνυμα. Το τι εννοούμε εμείς με τη λέξη *επιστήμη* προσπαθήσαμε να το εξηγήσουμε στην εισαγωγή¹. Εδώ γίνεται μια προσπάθεια να διερευνηθεί η γνώμη του Φρόντ πάνω σε αυτό το θέμα. Στο έργο του βρίσκουμε ουκ ολίγες διατυπώσεις τις οποίες θα χαρακτηρίζαμε σήμερα *επιστημολογικά σχόλια* με την έννοια ότι, άμεσα ή έμμεσα, μιλούν για το κατά πόσο διάφοροι τομείς της ανθρώπινης γνώσης αξίζουν να λέγονται επιστημονικοί, για τα χαρακτηριστικά που πρέπει να φέρουν και γενικότερα, για το πώς πρέπει να ασκείται η επιστήμη. Χωρίς αμφιβολία, από μόνη της η άποψη ότι η ψυχανάλυση είναι επιστήμη και μάλιστα φυσική επιστήμη, όπως θα δούμε, αποτελεί καθαρή επιστημολογική θέση. Υπενθυμίζουμε εδώ ότι μελετάμε μόνο το γραπτό και δημοσιευμένο έργο του Φρόντ ή λόγους και διδακτικές παραδόσεις που ήξερε ότι επρόκειτο να εκδοθούν διότι μας ενδιαφέρει η ρητορική του στρατηγική στη δημόσια σφαίρα. Συνεπώς, στην παρούσα εργασία δεν μας απασχολούν, για παράδειγμα, οι επιστολές προς τον Φλης, παρόλο που εκεί περιλαμβάνεται και το *Σχέδιο για μια επιστημονική ψυχολογία* στο οποίο πραγματεύεται το ζήτημα που μας απασχολεί, διότι ο ίδιος ο Φρόντ δεν θέλησε ποτέ να το δημοσιεύσει².

Επιδιώξεις της επιστήμης

Ας δούμε αρχικά κάποιες γενικές διατυπώσεις περί επιστήμης. Στο *Τοτέμ και ταμπού* λέει: «η επιστήμη αρχίζει από τη στιγμή που ο άνθρωπος αντιλαμβάνεται ότι δεν ξέρει τον κόσμο και ότι πρέπει να βρει τα μέσα για να τον γνωρίσει»³. Αυτή η ομολογουμένως γενική διατύπωση για την απαρχή της επιστήμης δεν φαίνεται να μας διαφωτίζει ιδιαίτερα, ωστόσο δίνει τον τόνο για την ευρύτητα με την οποία θέλει να δει ο Φρόντ την επιστήμη ώστε να χωράει άνετα την ψυχανάλυση και τα

¹ Βλέπε σ. 7.

² Jean - Michel Quinodoz, *Πώς να διαβάσω τον Φρόντ*, μτφ. Δ. Ανδροπούλου, Κέδρος, Αθήνα 2013, σ. 39.

³ Σ. Φρόντ, *Τοτέμ και ταμπού*, μτφ. Χ. Αντωνίου, Επίκουρος, Αθήνα 1978, σ. 117.

αντικείμενα που αυτή μελετάει και που, από τους αντιπάλους της, χαρακτηρίζονται ως αντιεπιστημονικά, όπως για παράδειγμα το όνειρο. Στο *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση* γράφει για τις επιδιώξεις της επιστήμης:

«Τι θέλουμε να επιτύχουμε, ποιος είναι ο στόχος της εργασίας μας; Θέλουμε αυτό που επιδιώκεται γενικά στην επιστήμη, μια κατανόηση των φαινομένων, την υποκατάσταση συναρτήσεων μεταξύ τους και, σε τελική ανάλυση, όπου αυτό είναι δυνατόν, μια διεύρυνση της εξουσίας μας πάνω σε αυτά»⁴.

Ο ντετερμινισμός των ψυχικών φαινομένων

Στο ίδιο έργο, πέρα από αυτές τις γενικές διατυπώσεις για το πλαίσιο και τους στόχους της επιστήμης υποστηρίζει θερμά τον ντετερμινισμό που διέπει τα φυσικά φαινόμενα. Στο κεφάλαιο που αφιερώνει στις παραδρομές, μιλώντας για την ανάγκη να τους δοθεί σημασία παρά τη φαινομενική τους ασημαντότητα, μιλάει για σχέσεις «που συνδέουν τα πάντα με τα πάντα» και λίγο παρακάτω, κρούοντας τον κώδωνα του κινδύνου: «Όταν κάποιος σπάζει με αυτόν τον τρόπο τον φυσικό ντετερμινισμό έστω και σε ένα μόνο σημείο, έχει ανατρέψει ολόκληρη την επιστημονική θεώρηση του κόσμου»⁵. Μερικά κεφάλαια μετά, μιλώντας στο δύσπιστο ακροατήριό του για την τεχνική της ερμηνείας των ονείρων, προσπαθεί να εγγράψει την ψυχανάλυση στον παραπάνω ντετερμινισμό που διέπει την επιστημονική έρευνα:

«Έλαβα ήδη μια φορά το θάρρος να σας κατηγορήσω για τη βαθιά ριζωμένη πίστη σας στην ψυχική ελευθερία και στην ελευθερία της βούλησης, μια πεποίθηση που αντίκειται εντελώς στην επιστήμη και που μπροστά στις απαιτήσεις ενός ντετερμινισμού που διέπει και την ψυχική ζωή πρέπει να καταθέσει τα όπλα»⁶.

Συνοπώς, σύμφωνα με τον Φρόντ, τα ψυχικά φαινόμενα είναι κοινά φυσικά φαινόμενα και, ως τέτοια, διέπονται από τις ίδιες αρχές.

⁴ Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1996, σ. 99. Για μια ανάλογη διατύπωση βλέπε επίσης Σ. Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα 2013, σ. 196.

⁵ Στο ίδιο, σ. 31.

⁶ Στο ίδιο, σ. 105. Βλέπε επίσης S. Freud, *Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, μτφ. Ν. Μυλωνά, Ελληνική παιδεία, Αθήνα 2013, σ. 128.

Από το χαρακτηριστικό του ντετερμινισμού που, ως έννοια, από τη φύση της έχει μια αυστηρότητα αφού απαιτεί την αιτιακή σύνδεση φαινομένων, θα περάσουμε σε κάτι διαφορετικό, στο χαρακτηριστικό της ασάφειας των εννοιών στις επιστήμες. Στην ασάφεια αυτή, όπως θα δούμε, ο Φρόντ επενδύει πολλά και μέσω αυτής φτάνει μάλιστα στο σημείο να κατατάξει την ψυχανάλυση στις φυσικές επιστήμες. Για αυτό το ζήτημα γίνεται λόγος σε πολλά σημεία του έργου του, ας δούμε λοιπόν κάποια από αυτά. Στην αρχή του κειμένου *Ορμές και ορμικά πεπρωμένα* εκθέτει μια ολοκληρωμένη και πολύ καθαρή επιστημολογική άποψη για την αναγκαιότητα ακαθόριστων εννοιών την οποία κρίνουμε πως πρέπει να παραθέσουμε σε όλη της την έκταση για να δούμε πώς ο Φρόντ μιλάει σαν θεωρητικός της επιστήμης. Γράφει:

«Έχουμε ακούσει πολλές φορές να υποστηρίζεται το αίτημα ότι η επιστήμη πρέπει να οικοδομείται πάνω σε σαφείς και ευκρινώς οριζόμενες βασικές έννοιες. Στην πραγματικότητα καμία επιστήμη δεν αρχίζει με τέτοιους ορισμούς, ούτε και οι πιο ακριβείς. Η σωστή αρχή της επιστημονικής δραστηριότητας συνίσταται απεναντίας στην περιγραφή φαινομένων, τα οποία στη συνέχεια ομαδοποιούνται, διατάσσονται και εντάσσονται σε πλαίσια συναρτήσεων. Ήδη στο στάδιο της περιγραφής είναι αναπόφευκτη η εφαρμογή ορισμένων αφηρημένων ιδεών πάνω στο υλικό, οι οποίες μεταφέρονται από κάπου, ασφαλώς όχι μόνο από τις νέες εμπειρίες. Ακόμη πιο απαραίτητες είναι οι ιδέες αυτού του είδους – οι κατοπινότερες βασικές έννοιες της επιστήμης – κατά την περαιτέρω επεξεργασία του υλικού. Κατ' αρχάς πρέπει να χαρακτηρίζονται από ένα βαθμό ακαθοριστίας: δεν μπορεί να γίνει λόγος για ένα σαφή προσδιορισμό του περιεχομένου τους. Όσο βρίσκονται σε αυτή την κατάσταση, η σημασία τους γίνεται κατανοητή με την επαναλαμβανόμενη επισήμανση του εμπειρικού υλικού από το οποίο φαίνονται παρμένες, το οποίο όμως στην πραγματικότητα υποτάσσεται σε αυτές. Έχουν λοιπόν για την ακρίβεια χαρακτήρα συμβάσεων, ενώ το ζήτημα είναι να μην επιλέγονται αυθαίρετα, αλλά να καθορίζονται μέσα από τις σημαντικές σχέσεις τους προς το εμπειρικό υλικό, τις οποίες νομίζει κανείς πως μαντεύει προτού ακόμη μπορέσει να τις γνωρίσει και να τις αποδείξει. Μόνον ύστερα από συστηματικότερη διερεύνηση του σχετικού πεδίου των φαινομένων είναι δυνατόν να συλλαμβάνονται ακριβέστερα και οι επιστημονικές βασικές έννοιές του και να τροποποιούνται προοδευτικά έτσι, ώστε να γίνονται χρήσιμες σε μεγάλη έκταση και ταυτόχρονα να είναι εντελώς απαλλαγμένες από αντιφάσεις. Τότε ίσως είναι ώριμες να εμπεδωθούν σε τυπικούς ορισμούς. Η πρόοδος της γνώσης όμως δεν ανέχεται ούτε την ακαμψία των ορισμών. Όπως με λαμπρό τρόπο διδάσκει το παράδειγμα της φυσικής, υπόκεινται και οι παγιωμένες μέσα σε ορισμούς “βασικές έννοιες” σε διαρκείς μεταβολές ως προς το περιεχόμενό τους. Μια τέτοια συμβατική, προς το παρόν αρκετά σκοτεινή ακόμα βασική

έννοια, την οποία όμως δεν μπορούμε να στερηθούμε στην ψυχολογία, είναι η έννοια της *ορμής*»⁷.

Σε ένα ανάλογο χωρίο στο *Εισαγωγή στον ναρκισσισμό*, λέει: «Ιδέες όπως λίμπιντο του Εγώ, ενέργεια των ορμών του Εγώ και παρόμοιες δεν είναι ασφαλώς ιδιαίτερα σαφείς» και λίγο παρακάτω «Παρόμοιες εμπειρίες μάς προσφέρει σήμερα και πάλι η φυσική, της οποίας οι βασικές αντιλήψεις για την ύλη, τα δυναμικά κέντρα, την έλξη και άλλα παρεμφερή δεν είναι λιγότερο αμφίβολες από αντίστοιχες της ψυχανάλυσης»⁸. Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι και μία ερώτηση που απευθύνει σε επιστολή προς τον Αϊνστάιν στο *Γιατί πόλεμος;* Όμως με τη συγκεκριμένη επιστολή ασχολούμαστε εκτενέστερα στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση και φυσική*⁹. Από τα παραπάνω προκύπτει ότι ο Φρόντ έχει άποψη για το πώς πρέπει να ασκείται γενικά η επιστήμη συνδυάζοντας αδιάκοπα θεωρία και εμπειρικό υλικό. Αυτή η άποψη ταυτίζεται με τις μεθόδους της φυσικής που ξεκάθαρα αποτελεί πρότυπο για τον Φρόντ¹⁰.

Η ψυχανάλυση είναι φυσική επιστήμη

Μπορούμε τώρα να παρακολουθήσουμε την επόμενη κίνηση του Φρόντ με την οποία εντάσσει την δική του ψυχολογία του βάρους στις φυσικές επιστήμες και όχι στις κοινωνικές ή στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Στην *Επιτομή της ψυχανάλυσης*, διερωτώμενος για το κατά πόσο το «ψυχικό» εγγράφεται στη σειρά των ψυχαναλυτικών ή των φιλοσοφικών φαινομένων, αναφέρει:

«ενώ η ψυχολογία της συνείδησης δεν κατάφερε ποτέ να ξεπεράσει αυτές τις ατελείς σειρές φαινομένων, εμφανώς υποκείμενες σε άλλους τομείς, η νέα αντίληψη, ότι το ψυχικό είναι από τη φύση του ασυνείδητο επέτρεψε στην ψυχολογία να είναι μια φυσική επιστήμη όπως όλες οι άλλες. Οι διαδικασίες με τις οποίες ασχολείται είναι τόσο απρόσιτες γνωστικά όσο αυτές άλλων επιστημών όπως της χημείας ή της φυσικής».¹¹

⁷ Σ. Φρόντ, *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 2005, σ. 15.

⁸ Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1991, σ. 11.

⁹ Βλέπε σ. 42.

¹⁰ Για το ίδιο ζήτημα. βλέπε επίσης Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 52, 101 και Σ. Φρόντ, *Πρακτική ψυχανάλυση*, μτφ. Γ. Βαμβαλής, Επίκουρος, Αθήνα 1975, σ. 13.

¹¹ S. Freud, *Compendio del psicoanálisis*, Librodot, μτφ. του συγγραφέα από τα ισπανικά, σ. 9. Βλέπε επίσης στο ίδιο, σ. 32 και στο *Αυτοβιογραφία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1994, σ. 87.

και παρακάτω στην ίδια σελίδα «δεν πρέπει να μας ξενίζει ότι οι βασικές έννοιες της νέας επιστήμης, οι αρχές της (ορμή, νευρική ενέργεια, κ.λ.π) παραμένουν για κάποιο καιρό τόσο απροσδιόριστες όσο αυτές των πιο παλαιών επιστημών (δύναμη, μάζα, βαρύτητα)». Στη συνέχεια σπεύδει να προσδιορίσει τα όρια της παραπάνω αναλογίας λέγοντας: «Κάθε επιστήμη επαφίεται σε παρατηρήσεις και εμπειρίες προσβάσιμες μέσω του ψυχικού μας οργάνου· όμως δεδομένου ότι η επιστήμη μας έχει ως αντικείμενο ακριβώς αυτό το όργανο, η παραπάνω αναλογία φτάνει στα όριά της»¹². Δυσκολία που μάλλον κολακεύει το έργο της ψυχανάλυσης.

Ψυχανάλυση και πείραμα

Βασικό στοιχείο στην πρακτική της χημείας και της φυσικής είναι το πείραμα. Ο Φρόντ προσπαθεί να κάνει έναν παραλληλισμό με αυτό, το κάνει όμως διακριτικά γιατί, όπως μπορεί να φανταστεί κανείς, καταλαβαίνει πολύ καλά ότι οι ομοιότητες με την αυστηρή έννοια του πειράματος στη φυσική είναι πολύ λίγες. Η θολή εξήγηση που δίνει είναι ότι όπως και να έχει, «η πραγματικότητα θα εξακολουθήσει να είναι μη προσβάσιμη γνωστικά»¹³, επομένως με το πείραμα καταφέρνουμε να αντεπεξέλθουμε σε αυτή τη δυσκολία: «έχουμε βρει τεχνικές μεθόδους που επιτρέπουν να συμπληρώνουμε τα κενά των συνειδητών μας φαινομένων, και τις χρησιμοποιούμε όπως οι φυσικοί μεταχειρίζονται το πείραμα»¹⁴. Ωστόσο, δεν δίνει κάποιο παράδειγμα από την πρακτική της φυσικής που θα υπογράμμιζε μια τέτοια ομοιότητα. Στο *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* παραθέτει και ένα συγκεκριμένο πείραμα συνειρμών σε άγρυπνη κατάσταση που ανακοίνωσε η σχολή του Βουντ, η εξήγηση των αποτελεσμάτων του οποίου από τους Μπλούερ και Γιούνγκ αποδεικνύει μια αιτιώδη εξάρτηση μεταξύ συνειρμών και συμπλεγμάτων του ατόμου: «Έτσι ο Μπλούερ και ο Γιούνγκ έστησαν την πρώτη γέφυρα μεταξύ της πειραματικής ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης» και θεωρεί ότι αυτά εφαρμόζονται και στο όνειρο του κοιμώμενου ατόμου¹⁵. Η αναφορά του πειράματος αυτού από τον Φρόντ γίνεται κάπως διστακτικά, παρόλο που την κάνει δύο φορές στο έργο του¹⁶. Μπορούμε να

¹² S. Freud, *Compendio del psicoanálisis*, Librodot, μτφ. του συγγραφέα από τα ισπανικά, σ. 9

¹³ Στο ίδιο, σ. 32.

¹⁴ Στο ίδιο, σ. 33.

¹⁵ Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 99. Για μια ανάλογη διατύπωση βλέπε επίσης Σ. Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π, σ. 196..

¹⁶ Βλέπε επίσης *Αυτοβιογραφία*, ό.π, σ. 144.

υποθέσουμε λοιπόν ότι κάποια αναφορά, αν και διακριτικά, όπως επισημάναμε, σε ένα οποιοδήποτε πείραμα, συνεισφέρει ρητορικά στην προσπάθειά του να εγγράψει την ψυχανάλυση στις φυσικές επιστήμες οι οποίες μεταχειρίζονται το πείραμα ως βασικό μέσω πειθούς και έρευνας.

Επιστήμη και μεροληψία

Κάτι ακόμη που αξίζει να αναφερθεί είναι ότι ο Φρόντ θεωρεί δεδομένο ότι κάθε επιστήμη οφείλει να μεροληπτεί ευρισκόμενη σε ένα εκ των πραγμάτων στενό πλαίσιο. Στο κείμενο *Πρακτική ψυχανάλυση* λέει: «Κάθε επιστήμη είναι έτσι ή αλλιώς μονόπλευρη, και πρέπει να είναι, αφού περιορίζεται σε ορισμένα περιεχόμενα, απόψεις και μεθόδους» και λίγο πιο κάτω «Η ψυχανάλυση, σαν επιστήμη του ψυχικού ασυνειδήτου, είναι σίγουρα μονόπλευρη»¹⁷. Στο *Μελέτες για την ψυχανάλυση* κάνει ένα σαφή παραλληλισμό με τη χημεία και το ότι μεθοδολογικά επιλέγει να είναι μονόπλευρη. Γράφει:

«Δεν είμαστε περισσότερο μονόπλευροι από τον χημικό, που ισχυρίζεται ότι οποιαδήποτε σύνθεση καθορίζεται από τη δύναμη της χημικής έλξης. Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνείται τη βαρύτητα· απλώς αφήνει τους φυσικούς να ασχοληθούν μαζί της.»¹⁸

Εδώ, στην παρούσα εργασία, θεωρούμε τέτοια σχόλια και παραλληλισμούς καθαρά στοιχεία της ρητορικής στρατηγικής του Φρόντ προς την απόκτηση και εδραίωση του κύρους της ψυχανάλυσης, τα οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε απλά “όπως αυτοί έτσι κι εμείς”. Στην ίδια γραμμή σκέψης και με περισσότερη ενάργεια είναι η ακόλουθη διατύπωση από το *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης* όπου πέρα από τη μεροληψία εκφράζει και την άποψη ότι πολλές φορές τα αντικειμενικά δεδομένα της παρατήρησης πρέπει να συνδυαστούν με καθαρές εικτολογίες που δεν μπορούν παρά να είναι εμποτισμένες από τις προσδοκίες του εκάστοτε επιστήμονα. Μιλώντας για τον παλινδρομικό χαρακτήρα των ορμών, γράφει: «είναι δύσκολο να ακολουθήσει κανείς μια τέτοιου είδους ιδέα, παρά μόνο συνδυάζοντας συχνά μεταξύ τους τα αντικειμενικά δεδομένα με την καθαρή εικτολογία» και μερικές σειρές πιο κάτω:

«σπάνια είναι κανείς αμερόληπτος, όταν πρόκειται για τις μεγάλες υποθέσεις, για τα μεγάλα προβλήματα της ζωής και της επιστήμης. Πιστεύω ότι εν

¹⁷ Σ. Φρόντ, *Πρακτική ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 58.

¹⁸ Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 151.

προκειμένω ο καθένας διακατέχεται από βαθιά ριζωμένες εντός του προτιμήσεις, που τις υπηρετεί εν αγνοία του με τον τρόπο που εικονολογεί»¹⁹.

Η γλώσσα παρουσίασης μιας θεωρίας

Στο πλαίσιο αυτό μιλάει επίσης για τη διάσταση της γλώσσας παρουσίασης των φαινομένων και φαίνεται να έχει πλήρη επίγνωση του αντίκτυπου που μπορεί να έχει η χρήση μιας γλώσσας σε σχέση με κάποια άλλη που απολαμβάνει μεγαλύτερου κύρους, αποδοχής και απλότητας. Αυτό συνηγορεί στο ότι ξέρει πολύ καλά τι κάνει σε επίπεδο ρητορικής στρατηγικής. Για το ίδιο ζήτημα μιλάμε εκτενέστερα στο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας *Ψυχανάλυση και φυσική*²⁰. Μπορούμε να παρατηρήσουμε εδώ, ξεφεύγοντας λίγο από την επιστημολογία αλλά παραμένοντας πάντα στη σφαίρα της ρητορικής στρατηγικής ότι έμμεσα λέει και κάτι ακόμα· πως αφού η φυσιολογία, η χημεία και η βιολογία, όπως αναφέρει στο ίδιο κείμενο λίγο πιο κάτω και θα ξαναδούμε στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση και βιολογία*²¹, δεν κατορθώνουν να απαντήσουν στα δύσκολα ζητήματα που εμείς πραγματευόμαστε, είμαστε αναγκασμένοι να το κάνουμε στη νέα και δυσνόητη γλώσσα της ψυχανάλυσης.

Μια ιδιαίτερη φυσική επιστήμη

Αφού λοιπόν περιγράψει ο Φρόντ το πλαίσιο λειτουργίας των επιστημών, βρίσκει ότι η ψυχανάλυση έχει τις ίδιες αρετές και ελαττώματα με τις άλλες επιστήμες και ότι μεθοδολογικά και, συνεπώς, ουσιαστικά εγγράφεται στις φυσικές επιστήμες με μόνη ειδοποιό διαφορά ότι η ίδια έχει ως αντικείμενο μελέτης το ίδιο το αντικείμενο παραγωγής και πρόσληψης της γνώσης. Η τελευταία επισήμανση από τη μία φαίνεται να μπορεί να δυναμιτίσει τον προηγούμενο συλλογισμό. Ωστόσο, αν τη δούμε καλύτερα, σκεφτόμαστε ότι αυτό που κάνει ο Φρόντ, για μια ακόμη φορά, είναι ότι επαινεί την ψυχανάλυση για το δύσκολο και συνάμα μοναδικό έργο. Τη στιγμή που έχει σφυρηλατήσει μια δύσκολη αναλογία με επιστήμες που χαίρουν κύρους και ευρείας αποδοχής, ταυτόχρονα, διακηρύσσει την ανεξαρτησία και την ιδιαιτερότητα, για να μην πούμε ανωτερότητα, της ψυχανάλυσης. Είναι σαν να λέει, κατά κάποιον τρόπο, ότι η ψυχανάλυση είναι η *ψυχή της επιστήμης*.

¹⁹ S. Freud, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2014, σ. 93.

²⁰ Βλέπε σ. 38.

²¹ Βλέπε σ. 35.

Παραδείγματα από την ιστορία των επιστημών

Για να υπερασπιστεί το ορθολογικό κύρος των θέσεων της ψυχανάλυσης στο επιστημονικό γίγνεσθαι ο Φρόυντ, και να αποκρούσει αντιρρήσεις που κατά πάσα πιθανότητα εδράζονται σε επιστημονικές προκαταλήψεις, αναφέρει σε αρκετά σημεία του έργου του παραδείγματα από την ιστορία των επιστημών. Κάτι τέτοιο δηλώνει λακωνικά και χωρίς να εξηγήσει σε τι αναφέρεται στο κείμενο *Αυτοβιογραφία*, όπου λέει: «Έχει διαπιστωθεί συχνά στην ιστορία των επιστημών ότι ένας ισχυρισμός, που στην αρχή προκαλούσε μόνο αντιρρήσεις, αναγνωρίστηκε λίγο αργότερα χωρίς να έχουν προσκομισθεί νέες αποδείξεις»²². Την πιο ενδιαφέρουσα αναφορά, όμως, τη συναντάμε στο *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*. Εκεί, στην 30ή παράδοση με τίτλο *Όνειρο και αποκρυφισμός* παρουσιάζει αρχικά ένα πολύ γλαφυρό υποθετικό παράδειγμα για τη σύσταση του εσωτερικού της γης για το οποίο δεν ξέρουμε τίποτα βέβαιο, πράγμα που μας δίνει το δικαίωμα να κάνουμε υποθέσεις. Λέει, λοιπόν, ότι αν κάποιος ισχυριστεί ότι το εσωτερικό της γης αποτελείται από ένα είδος σόδας, τότε θα δυσπιστήσουμε διότι κάτι τέτοιο αντιβαίνει στην υπόθεση των μετάλλων αλλά ίσως του δώσουμε κάποια ευκαιρία. Αν όμως κάποιος άλλος μας πει ότι το εσωτερικό της γης αποτελείται από μαρμελάδα, τότε, με ορθολογικά επιχειρήματα όπως το ότι η μαρμελάδα είναι προϊόν της ανθρώπινης κουζίνας και ότι η ύπαρξή της προϋποθέτει οπωροφόρα δέντρα θα τον αποκρούσουμε και μάλλον θα προβληματιστούμε για το ποιόν αυτού του ανθρώπου. Εκείνος ο ατυχής επιστήμονας θα μας κατηγορήσει ότι μας κυβερνά κάποια επιστημονική προκατάληψη που δεν μας αφήνει να δούμε αντικειμενικά, χωρίς όμως τελικά να κερδίσει την εύνοιά μας. Ο Φρόυντ καταλήγει με το συμπέρασμα ότι ορθά είμαστε προκατειλημμένοι μαζί του γιατί πολύ συχνά οι προκαταλήψεις δεν είναι τίποτα άλλο από καλά αιτιολογημένες απόψεις, υπογραμμίζει όμως ότι πρέπει να είμαστε πολύ προσεκτικοί γιατί μπορούν να αποτελέσουν τροχοπέδη για τη γνώση. Συγκεκριμένα γράφει:

«Η ιστορία των επιστημών είναι γεμάτη από τέτοια περιστατικά που μας προειδοποιούν από μια βιαστική καταδίκη. Έτσι θεωρήθηκε για πολύ καιρό παράλογη η υπόθεση ότι οι λίθοι που σήμερα ονομάζονται μετεωρίτες, έπεσαν στη γη από το διάστημα, ή ότι τα πετρώματα των βουνών που περιέχουν κατάλοιπα οστράκων, είχαν κάποτε δημιουργήσει το βυθό της θάλασσας. Το

²² Σ. Φρόυντ, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 138. Βλέπε επίσης στο κείμενο *Αντιστάσεις στην ψυχανάλυση*, Freud, Complete Works, Ivan Smith, 2010, p. 4121.

ίδιο συνέβη εξάλλου και με την ψυχανάλυση όταν αποκάλυψε το ασυνείδητο»²³.

Εδώ, μιας και μιλάμε για ιστορία των επιστημών, οφείλουμε να αναφέρουμε τον παραλληλισμό που κάνει ο Φρόντ σε τρία σημεία του έργου του για τις τρεις προσβολές της επιστήμης σε βάρος του ανθρώπινου ναρκισσισμού· σε κοσμολογικό επίπεδο, την εκθρόνιση της γης από το κέντρο του κόσμου, σε βιολογικό την συγγένεια με τα ζώα και σε ψυχολογικό την ανακάλυψη του ασυνείδητου. Για περισσότερα σχετικά με αυτό το θέμα, ο αναγνώστης μπορεί να ανατρέξει στο κεφάλαιο *Γενικές αξιώσεις*²⁴.

Ο Φρόντ μιλάει για την επιστήμη εκ των έσω

Η επιστημολογία και η ιστορία των επιστημών δεν αποτελούν τομείς της ανθρώπινης γνώσης για τους οποίους ο Φρόντ θέλει να αρθρώσει ψυχαναλυτικό λόγο, ωστόσο, το να μιλάει για την επιστημονική μέθοδο ή να δίνει παραδείγματα από την ιστορία των επιστημών χρησιμεύει στον Φρόντ ως ένα ακόμη εργαλείο για να βρίσκεται επί ίσοις όροις στην λέσχη των επιστημών. Το κάνει, άλλωστε, εκ των έσω. Μάλιστα κάνει επικριτικά λόγο για “επίσημη” ή “ακριβή” επιστήμη εννοώντας από τα συμφραζόμενα κυρίως την ιατρική. Γράφει: «Εννοώ την ερμηνεία των ονείρων, με την οποία και αρχίζει η ψυχανάλυση να έρχεται σε αντίθεση με την επίσημη επιστήμη. Η ιατρική έρευνα θεωρεί το όνειρο καθαρά σωματικό φαινόμενο»²⁵. Ποια είναι όμως τελικά η επιστημολογική θέση του Φρόντ; Δεν είναι πουθενά ρητή γιατί τον ενδιαφέρει η ψυχανάλυση να ανήκει στις επιστήμες και όχι να μιλάει ο ίδιος για τις επιστήμες. Σίγουρα τα παραπάνω σκιαγραφούν τις θέσεις του. Θα λέγαμε ότι η άποψή του για το τι είναι επιστήμη ξεκινάει με πρότυπο την φυσική και επεκτείνεται σε οτιδήποτε μπορεί να έχει θέση στον ακαδημαϊκό χώρο όπου, όπως είδαμε στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση και εκπαίδευση*²⁶, επιφυλάσσει μια σημαντική θέση στην ψυχανάλυση.

²³ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφ. Κ. Τρικεριώτη, Επίκουρος, Αθήνα 1977, σ. 34-35.

²⁴ Βλέπε σ. 49.

²⁵ Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 121. Βλέπε επίσης *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, σ. 86, *Αυτοβιογραφία*, σ. 167, *Πρακτική ψυχανάλυση*, σ. 65, κ.α.

²⁶ Βλέπε σ. 27.

Ψυχανάλυση και εκπαίδευση

Το ενδιαφέρον του Φρόντ για την εκπαίδευση είναι ρητό και πολυεπίπεδο, όπως και το ενδιαφέρον για πολλούς άλλους τομείς της γνώσης. Στο κείμενο *Το ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης*, όπως επισημαίνουμε και αλλού²⁷, ο Φρόντ δηλώνει ότι διάφορες μη ψυχολογικές, όπως τις χαρακτηρίζει, επιστήμες οφείλουν να δείξουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ψυχανάλυση και τις ανακαλύψεις της. Στον εν λόγω κατάλογο η εκπαίδευση παρατίθεται τελευταία σαν να θέλει με τον τρόπο αυτό ο Φρόντ να υπογραμμίσει το ξεχωριστό ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης για την παιδαγωγική²⁸. Ας μελετήσουμε όμως με περισσότερη λεπτομέρεια τις διατυπώσεις του.

Η αναγκαιότητα της ψυχανάλυσης για το παιδαγωγικό έργο

Η διατύπωση στο παραπάνω κείμενο, ρητορικά θέτει την ψυχανάλυση στη θέση του αντικειμένου ενδιαφέροντος από πλευράς της παιδαγωγικής και όχι ενός υποκειμένου που ενδιαφέρεται για άλλες πλευρές του επιστητού: «Το μεγάλο ενδιαφέρον της παιδαγωγικής για την ψυχανάλυση βασίζεται σε μια αναμφισβήτητη αρχή» και συνεχίζει με την αρχή ότι «δεν μπορεί να γίνει παιδαγωγός όποιος δεν μπορεί να συναισθανθεί την παιδική ψυχική ζωή» και παρακάτω «η ψυχανάλυση αποκάλυψε τις επιθυμίες, τις διαμορφώσεις των ιδεών, τις εξελικτικές διεργασίες της παιδικής ηλικίας» λαμβάνοντας υπόψη «έναν παράγοντα με ανεκτίμητη σημασία που έως τότε είχε παραμεληθεί, την παιδική σεξουαλικότητα»²⁹. Ούτε λίγο ούτε πολύ λέει ότι όποιος δεν ασπάζεται τις ιδέες της ψυχανάλυσης δεν κάνει για παιδαγωγός. Σε ένα αρκετά μεταγενέστερο κείμενο, στο *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, πάει ένα βήμα παραπέρα:

«μπορούμε να πούμε ότι η μόνη κατάλληλη προετοιμασία για το επάγγελμα του παιδαγωγού είναι μια πλήρης ψυχαναλυτική εκπαίδευση. Το ιδανικότερο είναι να υποβληθεί ο ίδιος σε ψυχανάλυση γιατί χωρίς προσωπική εμπειρία δεν μπορούμε να ιδιοποιηθούμε την ψυχανάλυση. Η ψυχανάλυση δασκάλων και παιδαγωγών είναι αποτελεσματικότερο προφυλακτικό μέτρο κι από την ψυχανάλυση των ίδιων των παιδιών»³⁰.

²⁷ Βλέπε σ. 46, στο κεφάλαιο *Γενικές αξιώσεις*.

²⁸ Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 145.

²⁹ Στο ίδιο, σ. 146.

³⁰ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 146.

Και μερικές αράδες παρακάτω, συνεχίζει:

«Γονείς που οφείλουν πολλά στην εμπειρία της προσωπικής τους ψυχανάλυσης, ανάμεσα σε αυτά και την εξήγηση των λαθών της δικής τους διαπαιδαγώγησης, θα αντιμετωπίσουν τα παιδιά τους με μεγαλύτερη κατανόηση και θα τα απαλλάξουν από πολλά σφάλματα που κάποτε αναγκάστηκαν να υποστούν οι ίδιοι. Παράλληλα με τις προσπάθειες των ψυχαναλυτών να επηρεάσουν την παιδαγωγική, γίνονται κι άλλες έρευνες για την αιτιολογία της εγκληματικότητας των ανηλίκων και της κοινής εγκληματικότητας καθώς και την αποτροπή τους»³¹.

Δηλαδή προτείνει σε παιδαγωγούς και γονείς, τους δύο βασικούς πυλώνες της εκπαίδευσης, όχι απλώς να ασπαστούν τις αρχές της ψυχανάλυσης αλλά και να υποβληθούν οι ίδιοι σε ανάλυση. Μάλιστα, προχωράει κι άλλο τον συλλογισμό του και αφού δηλώσει απερίφραστα την προσπάθεια των ψυχαναλυτών να επηρεάσουν τους παιδαγωγούς, –ρητά εδώ η παιδαγωγική είναι αντικείμενο ενδιαφέροντος της ψυχανάλυσης– συνδέει μια τέτοια συνεργασία με την αποτροπή όχι μόνο της παιδικής αλλά και της εν γένει εγκληματικότητας. Δεν μπορεί εύκολα κάποιος να του προσάψει ότι όσα λέει παραπάνω είναι υπερβολικά και ασύνδετα. Παρόλα αυτά, θεωρούμε ότι το να εμπλέκει κανείς την κακή εκπαίδευση, δηλαδή το στρεβλά καθοδηγημένο παιδί, σχεδόν ευθέως με το ενήλικο έγκλημα, προτείνοντας ως μόνη λύση την ψυχανάλυση όλων, μοιάζει κινδυνολογία υπέρ μιας ακόμα αναγκαίας εφαρμογής της ψυχανάλυσης. Αξίζει να επισημάνουμε ότι στο ίδιο κείμενο, λίγο πριν, ο Φρόντ λέει για την εφαρμογή της ψυχανάλυσης στην παιδαγωγική: «Είναι όμως θεμελιώδους σημασίας και ελπιδοφόρο για το μέλλον, ίσως το σημαντικότερο απ’ όλα μ’ όσα ασχολείται η ψυχανάλυση. Ενωώ την εφαρμογή της ψυχανάλυσης στην παιδαγωγική, στην αγωγή της νέας γενεάς». Μια ανάλογη δήλωση του Φρόντ έχουμε στο κείμενο *Πρόλογος στο βιβλίο “Εγκαταλειμμένη νεολαία ” του Αυγούστου Άιχορν* όπου λέει:

«Από όλες τις εφαρμογές της ψυχανάλυσης καμία δεν έτυχε μεγαλύτερου ενδιαφέροντος, καμία δεν ήγειρε περισσότερες ελπίδες και συνεπώς δεν προσείλκυσε τόσους ικανούς συνεργάτες απ’ ό,τι [η εφαρμογή της] στην θεωρία και πράξη της αγωγής των παιδιών»³².

Η αναγκαιότητα της εφαρμογής της ψυχανάλυσης στην εκπαίδευση δεν αρκεί να δηλωθεί, χρειάζεται και να δικαιολογηθεί. Ο Φρόντ συνδέει άμεσα τον ρόλο της

³¹ Στο ίδιο.

³² Σ. Φρόντ, *Το οικογενειακό μυθιστόρημα των νευρωτικών και άλλα κείμενα*, μτφ. Γ. Παπαχριστόπουλος, Orportuna, Πάτρα, 2014, σ. 29.

εκπαίδευσης με την πρόοδο του πολιτισμού στη βάση της καταπίεσης των ορμών και την μετέπειτα μετουσίωση αυτών σε πολιτισμικές κατακτήσεις. Ασκεί αυστηρή κριτική και μιλάει για ζημιόγνοο εκπαίδευση όταν αυτή δεν λαμβάνει υπόψη την ψυχανάλυση. Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στον ρόλο, λέει: «Ας ξεκαθαρίσουμε πρώτα ποιος είναι ο άμεσος στόχος της αγωγής. Το παιδί πρέπει να μάθει να εξουσιάζει τις ορμές του... Η αγωγή πρέπει λοιπόν να αναστέλλει, να απαγορεύει, να καταπιέζει» και παρακάτω «η αγωγή ανοίγει το δρόμο ανάμεσα στη Σκύλλα της απόλυτης ελευθερίας και στη Χάρυβδη της στέρησης» και ως προς τους κινδύνους και τις ζημίες λέει «με την ψυχανάλυση μάθαμε ότι η καταπίεση των ορμών ενέχει και τον κίνδυνο της νευρωτικής ασθένειας» ενώ προσθέτει «η αγωγή εκπλήρωσε ως τώρα πολύ άσχημα το σκοπό της και ήταν πολύ επιζήμια για τα παιδιά»³³. Στην λανθασμένη εκπαίδευση επιτίθεται ο Φρόντ, πάντα σε σχέση με την αποσιώπηση της σεξουαλικότητας, και στις δύο μελέτες του έργου του *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*. Αναφέρει σε μια υποσημείωση:

«Το ότι αποκρύπτει από τον νέο άνθρωπο ποιον ρόλο θα παίξει η σεξουαλικότητα στην ζωή του, δεν είναι η μόνη μομφή, που πρέπει να απευθύνουμε στην σημερινή εκπαίδευση. Εκτός απ' αυτό κάνει σφάλμα που δεν τον προετοιμάζει για την επιθετικότητα που είναι προορισμένος να γίνει θύμα της»³⁴.

Σε δριμύτερο κριτικό πνεύμα είναι η κριτική του για τη θρησκευτική εκπαίδευση. Βλέπουμε εδώ ότι η κριτική του Φρόντ σε σχέση με την παιδεία, πέρα από το να είναι θεωρητική, κατευθύνεται και προς συγκεκριμένους θεσμούς. Γράφει με θερμό τρόπο: «Αλλά ομολογήστε μου πως έχουμε το δικαίωμα να τρέφουμε μια ελπίδα για το μέλλον, πως είναι ίσως θησαυρός που θα εμπλουτίσει τον πολιτισμό, πως αξίζει τον κόπο να κάνουμε μια δοκιμή για μια εφαρμογή μιας μη θρησκευτικής εκπαίδευσης»³⁵ και λίγο παρακάτω διερωτάται «χρειάζεται να σας αποκαλύψω ότι ο μοναδικός σκοπός του συγγράμματός μου είναι να επιστήσει την προσοχή στην αναγκαιότητα αυτής της προόδου;»³⁶

³³ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π, σ.145-146.

³⁴ Σ. Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π, σ. 107.

³⁵ Στο ίδιο, σ. 188.

³⁶ Στο ίδιο, σ. 190.

Στην ίδια γραμμή σκέψης και ακόμα πιο συγκεκριμένα ο Φρόντ, με αφορμή την συμπερίληψη ή μη της ψυχανάλυσης στο ακαδημαϊκό πρόγραμμα ορισμένων σχολών, παίρνει θέση για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση. Σε ένα άρθρο με τίτλο *Περί της διδασκαλίας της ψυχανάλυσης στα πανεπιστήμια*, το 1919, εκθέτει την άποψή του επί του θέματος. Στο κείμενο αυτό δεν ξενίζει καθόλου το ότι ο Φρόντ επιθυμεί την διδασκαλία της ψυχανάλυσης στα Πανεπιστήμια ούτε το ότι έχει γνώμη για το πώς πρέπει να γίνει αυτό. Αυτό που μας τραβάει την προσοχή – και που με κάθε ευκαιρία κάνει στο έργο του σε σχέση με την εφαρμογή σε άλλους κλάδους – είναι ότι δράττεται της ευκαιρίας για να υποστηρίξει ότι η ψυχανάλυση όχι μόνο πρέπει να είναι εισαγωγικό μάθημα σε κάθε ιατρική σχολή και ειδικότερα στην ψυχιατρική, αλλά, επιπλέον, ότι μπορεί να δώσει λύσεις σε ζητήματα διαφόρων πεδίων όπως η τέχνη, η θρησκεία, η ιστορία της λογοτεχνίας, η μυθολογία, η ιστορία των πολιτισμών, παίζοντας ένα ρόλο ενδιάμεσου κρίκου, προς την ιδέα ενός *universitas literarum*, μεταξύ της ιατρικής και άλλων τομέων της γνώσης. Σε αυτή την άποψη θα λέγαμε ότι πιο σημαντική στρατηγικά είναι η προσπάθεια του Φρόντ να παρουσιάσει την ψυχανάλυση ως, ούτε λίγο ούτε πολύ, προϋπόθεση της ψυχιατρικής.³⁷

Η ψυχανάλυση ως μετεκπαίδευση

Ένα άλλο επίπεδο, τώρα, της αντίληψης του Φρόντ για την εκπαίδευση ή αλλιώς την αγωγή, όπως συχνά αποδίδεται στις εκδόσεις Επίκουρος τις οποίες χρησιμοποιούμε κατά κόρον, είναι αυτό που επιτυχημένα αποκαλείται από τον Assoun «μετεκπαίδευση»³⁸. Σε διάφορα σημεία του έργου του μιλάει για διαπαιδαγώγηση του ασθενούς σαν μια συνέχεια της λανθασμένης ή ελλειμματικής αγωγής που έλαβε ως παιδί. Για παράδειγμα στο κείμενο *Ορισμένοι χαρακτήρες ιδωμένοι μέσα από την ψυχαναλυτική εργασία* γράφει:

«θα λέγαμε ότι κατά το διαπλαστικό του έργο ο γιατρός χρησιμοποιεί κάποιες από τις συνιστώσες της αγάπης. Στο πλαίσιο της διάπλασης του ασθενούς, πιθανώς δεν επαναλαμβάνει παρά τη διαδικασία η οποία κατέστησε εν γένει δυνατή την αρχική του διαπαιδαγώγηση.»³⁹

³⁷ Freud, Complete Works, Ivan Smith, 2010, p. 3638-3640.

³⁸ Paul-Laurent Assoun, *Ο Φρόντ και οι κοινωνικές επιστήμες*, ό.π., σ. 256.

³⁹ Σ. Φρόντ, *Ο Ντοστογιέφσκι και η πατροκτονία*, μτφ. Γ. Καλιφατίδης, Η. Αγγελή, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2014, σ. 108.

Επίσης στο *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση* αναφέρει:

«Αυτή η προσπάθεια υπέρβασης των αντιστάσεων είναι η ουσιαστική εργασία της ψυχαναλυτικής θεραπείας, ο ασθενής πρέπει να την επιτελέσει και ο γιατρός τον υποβοηθεί με την υποβολή που επενεργεί ως *διαπαιδαγώγηση*. Δικαιολογημένα είπαν ότι η ψυχαναλυτική θεραπεία είναι ένα είδος *συμπληρωματικής διαπαιδαγώγησης*.»⁴⁰

Μια ακόμη ωραία διατύπωση συναντάμε στο *Μαθήματα ψυχικής ανατομίας*: «Αν θέλετε, μπορείτε να θεωρήσετε πως η ψυχανάλυση δεν είναι τίποτα περισσότερο από μια παράταση της εκπαίδευσης, με σκοπό να ξεπεραστούν τα κατάλοιπα της παιδικής ηλικίας»⁴¹. Ωστόσο, στο *Η τεχνική της ψυχανάλυσης* επιστά την προσοχή των αναλυτών λέγοντας:

«ο γιατρός είναι υποχρεωμένος να παίζει το ρόλο του παιδαγωγού και του συμβούλου. Αυτό όμως πρέπει να γίνει με μεγάλη διακριτικότητα· σκοπός της διαπαιδαγώγησής μας δεν είναι να κάνει τον άρρωστο όμοιό μας, αλλά να τον βοηθήσει στην απελευθέρωση και στην τελειοποίηση της δικής του προσωπικότητας».⁴²

Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι εδώ ο Φρόντ, όταν μιλάει για διαπαιδαγώγηση, αναφέρεται προφανώς μόνο στο θεραπευτικό κομμάτι της ψυχανάλυσης διότι όπως φαίνεται λίγο πιο πάνω σε αυτή την παράγραφο αλλά και όπως προκύπτει από το σύνολο της παρούσας εργασίας, οι στόχοι του είναι πολύ ευρύτεροι. Άλλωστε, όπως παραδέχεται και ο ίδιος, ποτέ δεν ήταν ενθουσιώδης θεραπευτής⁴³.

Ο Φρόντ για μια εκπαίδευση των λαών

Παρ' όλη την ευρύτητα της ρητορικής στρατηγικής του Φρόντ και των στόχων του, αλλά και τη σύνδεση της εκπαίδευσης με τα ανθρώπινα επιτεύγματα και με τον πολιτισμό υπό την πιο πλατιά έννοια, μέχρι τώρα είναι το άτομο αυτό που δέχεται τον εξωτερικό καταναγκασμό της κοινωνίας που στόχο έχει την καταπίεση των ορμών του. Κλείνοντας την παράγραφο αυτή αξίζει ίσως να αναφέρουμε ότι ο Φρόντ, κάνοντας ένα παραλληλισμό μεταξύ του μεμονωμένου ατόμου και των λαών, «τα

⁴⁰ Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 429.

⁴¹ S. Freud, *Μαθήματα ψυχικής ανατομίας*, μτφ. Χ. Λιαναντωνάκη, Ροές, Αθήνα 2010, σ. 107.

⁴² Σ. Φρόντ, *Η τεχνική της ψυχανάλυσης*, μτφ. Γ. Τσαμπουράκης, Επίκουρος, Αθήνα 1985, σ. 82.

⁴³ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 148 και Σ. Φρόντ, *Πρακτική ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 77.

μεγαλοάτομα της ανθρωπότητας, οι λαοί»,⁴⁴ υπονοεί ένα είδος εκπαίδευσης των λαών το οποίο βρίσκει ότι είναι σε εμβρυακό στάδιο. Λέει:

«Οι λαοί επαναλαμβάνουν ίσως την πορεία εξέλιξης των ατόμων και τους συναντούμε ακόμη και σήμερα σε πολύ πρωτόγονα στάδια οργάνωσης, σχηματισμού ανώτερων ενοτήτων. Έτσι και το παιδευτικό στοιχείο του εξωτερικού καταναγκασμού με στόχο την ηθικότητα, που στα άτομα αποτελεί δραστικόν παράγοντα, στους λαούς είναι σχεδόν ανύπαρκτο»⁴⁵.

Εδώ μπορεί να αναρωτηθεί κανείς από πού θα μπορούσε να προέλθει αυτός ο εξωτερικός καταναγκασμός για ένα λαό και να θέσει το ζήτημα περί ύπαρξης συλλογικής ψυχής, ή καλύτερα συλλογικού ψυχικού οργάνου, όπως προτιμάει να λέει ο Φρόντ. Ένα τέτοιο ζήτημα ξεπερνά τη δική μας μελέτη, ωστόσο, δεν μπορούμε πάρα να παρατηρήσουμε ότι και εδώ το εκπαιδευτικό ενδιαφέρον του Φρόντ, τουλάχιστον σε ρητορικό επίπεδο, εκτείνεται πέρα από το μεμονωμένο άτομο και φτάνει μέχρι το σύνολο της κοινωνίας.

⁴⁴ Σ. Φρόντ, *Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1998, σ. 41.

⁴⁵ Στο ίδιο.

Ψυχανάλυση και βιολογία

Η σχέση της φροϋδικής ψυχανάλυσης με τη βιολογία είναι σαφώς πιο πολύπλοκη από ό,τι με άλλους κλάδους. Την ίδια στιγμή την προϋποθέτει, ενώ θα ήθελε να την παρακάμψει, τη συμπληρώνει αλλά και της δείχνει το δρόμο, ασκώντας της κριτική γιατί δεν ανακαλύπτει στο δικό της πλαίσιο αυτά που η ψυχανάλυση της υποδεικνύει. Επιπλέον, σε διάφορα σημεία χρησιμοποιεί χονδροειδείς, θα λέγαμε, αναλογίες από τη βιολογία για την επικύρωση ψυχαναλυτικών εννοιών. Σίγουρα πάντως, μόνο και μόνο λόγω της ύπαρξης της οριακής –μεταξύ ψυχολογικού και βιολογικού– έννοιας της ορμής είμαστε αναγκασμένοι να περάσουμε και από θεωρητικά μονοπάτια. Στην παρούσα εργασία δεν ακολουθούμε τη χρονολογική σειρά των γραπτών του Φρόντ αλλά την κλιμάκωση της ρητορικής του, όπου αυτή υπάρχει. Συνεπώς, και σε αυτό το κεφάλαιο θα έπρεπε να κάνουμε το ίδιο. Κι όμως, μια επισκόπηση ειδικά όσον αφορά στη βιολογία, φανερώνει και ένα χρονολογικό ενδιαφέρον των τοποθετήσεων του Φρόντ και την κλιμάκωσή τους. Ξεκινούν από το απλά να τη προϋποθέτουν και φτάνουν μέχρι και το σημείο να αρθρώνουν λόγο για αυτή.

Ένας διαχρονικός φροϋδικός στοχος

Ο σκοπός του Φρόντ για μια κίνηση από το ψυχολογικό στο βιολογικό υπάρχει, σύμφωνα με τα λεγόμενά του, τουλάχιστον από το έργο *Τρεις μελέτες για την θεωρία της σεξουαλικότητας* (1905). Στον πρόλογο της τρίτης έκδοσης, το 1914, λέει: «Άλλωστε, σκοπός μου ήταν να μάθω τι μπορεί να εικάσει κανείς για τη βιολογία της ανθρώπινης σεξουαλικής ζωής με τα μέσα της ψυχολογικής έρευνας»¹. Την ίδια χρονιά, στο *Εισαγωγή στον Ναρκισσισμό*, λέει:

«επειδή δεν μπορούμε να περιμένουμε να μας χαρίσει μια άλλη επιστήμη τις αποφάνσεις για τη θεωρία των ορμών, είναι πολύ πιο σκόπιμο να επιχειρήσουμε μέσω της σύνθεσης των ψυχολογικών φαινομένων να φωτίσουμε εκείνα τα βασικά βιολογικά φαινόμενα»².

Το ίδιο μας υπενθυμίζει όταν μιλάει για την ανακάλυψη της παιδικής σεξουαλικότητας στο κείμενο *Αυτοβιογραφία* (1924): «Ήταν πια κανείς σε θέση να

¹ S. Freud, *Τρεις μελέτες για τη σεξουαλική θεωρία*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Πλέθρον, Αθήνα 2014, σ. 25.

² Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σ. 13.

εφαρμόσει την ψυχανάλυση σε ένα άλλο πεδίο γνώσης, από τα δεδομένα της να μαντέψει ένα άγνωστο ως τώρα μέρος του βιολογικού γίνεσθαι»³. Μπορούμε να συμπεράνουμε από αυτά τα παραδείγματα ότι πρόκειται για έναν διαχρονικό σκοπό του Φρόντ και ότι αυτό που αλλάζει είναι ο βαθμός στον οποίο νιώθει ότι τον έχει πετύχει. Ας δούμε πιο αναλυτικά πώς στοιχειοθετούνται τα παραπάνω.

Η «ανεπιθύμητη» βιολογική στήριξη των ορμικών διεργασιών
Θα ξεκινήσουμε από το κείμενο *Ο Πρόεδρος Σρέμπερ* (1911) όπου λέει καθαρά: «συλλαμβάνουμε την ορμή ως την οριακή έννοια του σωματικού προς το ψυχικό, τη θεωρούμε ψυχικό εκπρόσωπο των οργανικών δυνάμεων»⁴. Αυτή η σχέση ψυχανάλυσης και βιολογίας διατυπώνεται συχνά στα κείμενά του Φρόντ όπως για παράδειγμα σε μία φράση της δριμείας κριτικής που ασκεί στον Άντλερ στο κείμενό του *Για την ιστορία του ψυχαναλυτικού κινήματος* (1914): «άρχισα να προσδοκώ ότι θα είναι τουλάχιστον ικανός να ανακαλύψει τις σχέσεις της ψυχανάλυσης προς την ψυχολογία και τα βιολογικά θεμέλια των ορμικών διεργασιών»⁵, ή πολύ αργότερα, στην 32^η παράδοση με τίτλο *Άγχος και ορμική ζωή* του έργου *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση* (1932), λέει: «Όσο ζηλότυπα και αν υπερασπίζουμε την ανεξαρτησία της ψυχολογίας από κάθε άλλη επιστήμη... εδώ ασχολούμαστε ουσιαστικά με τη βιολογική ψυχολογία»⁶. Μια τέτοια σχέση όμως για τον Φρόντ είναι κάθε άλλο παρά επιθυμητή. Στο *Εισαγωγή στον Ναρκισσισμό* (1914) είχε γράψει:

«επειδή ακριβώς προσπαθώ να κρατώ πάντοτε μακριά από την ψυχολογία κάθε άλλου είδους σκέψη, συμπεριλαμβανομένης και της βιολογικής, θέλω να ομολογήσω σε αυτό το σημείο απερίφραστα ότι η παραδοχή ξεχωριστών ορμών του Εγώ και σεξουαλικών, δηλαδή η θεωρία της λίμπιντο, ελάχιστα βασίζεται σε ψυχολογικά θεμέλια. Η στήριξη της είναι ουσιαστικά βιολογική»⁷.

Στο ίδιο πνεύμα είναι τα ακόλουθα αποσπάσματα από το *Το ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης* (1913): «Θεωρήσαμε αναγκαίο να αποφύγουμε τις βιολογικές θεωρήσεις κατά την ψυχαναλυτική έρευνα και να μην τις χρησιμοποιούμε για ευριστικούς σκοπούς» και λίγο παρακάτω:

³ Σ. Φρόντ, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 55.

⁴ Σ. Φρόντ, *Πέντε ιστορικά ασθευείας*, μτφ. Κ. Λιάπτη, Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 2014, σ. 446.

⁵ Σ. Φρόντ, *Αυτοβιογραφία*, ό.π., σ. 177.

⁶ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 95.

⁷ Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σ. 13.

«παρά τις προσπάθειές μας να μην αφήσουμε να επιβληθούν βιολογικοί όροι και βιολογικές θεωρήσεις στην ψυχαναλυτική έρευνα, δεν μπορούμε να μη λάβουμε υπόψη μας ότι η “ορμή” είναι μια οριακή έννοια ανάμεσα στην ψυχολογική και την βιολογική θεώρηση»⁸.

Η έκφραση «να μην αφήσουμε να επιβληθούν βιολογικοί όροι» αποκαλύπτει ότι ο Φρόντ θεωρεί ανοιχτό τον κίνδυνο της αναγωγής της ψυχανάλυσης στη βιολογία και γιαυτό προσπαθεί να οριοθετήσει ένα χώρο στο γενικότερο πεδίο της ανθρώπινης γνώσης για τον οποίο είναι αρμόδια να μιλάει μόνο η ψυχανάλυση. Λέει στο ίδιο κείμενο: «όταν όμως συμπληρωθεί η ψυχαναλυτική έρευνα, πρέπει να βρούμε πού προσεγγίζει τη βιολογία» και κλείνει την παράγραφο λέγοντας «η ψυχανάλυση αποτελεί γέφυρα ανάμεσα στη βιολογία και την ψυχολογία»⁹. Κάτι «προσεγγίζει» κάτι άλλο όταν γειτνιάζει με αυτό χωρίς να επικαλύπτει το ένα το άλλο. Μάλιστα, πολύ συχνά, η επικοινωνία δύο γειτονικών αλλά αυστηρά οριοθετημένων περιοχών καθίσταται αδύνατη χωρίς την κατασκευή μιας «γέφυρας». Στην πορεία της εργασίας θα συναντήσουμε και άλλες “χωροταξικές” διατυπώσεις του Φρόντ. Μια τέτοια, σχετική με τη βιολογία, συναντάμε στο κείμενο *Μια παιδική ανάμνηση του Λεονάρντο Ντα Βίντσι* (1910): «Τα ένστικτα [*Triebe* στο πρωτότυπο] και οι μεταμορφώσεις τους είναι το τελευταίο πράγμα το οποίο η ψυχανάλυση μπορεί να γνωρίζει. Πέρα από αυτό το όριο πρέπει να παραχωρηθεί το πεδίο στην βιολογική έρευνα»¹⁰. Επιπλέον, λέγοντας «θέλω να ομολογήσω απερίφραστα» τη στήριξη βασικών εννοιών της ψυχανάλυσης στη βιολογία, έμμεσα, επικαλείται και χρησιμοποιεί το κύρος της βιολογίας. Θα λέγαμε μάλιστα ότι με την «ομολογία» αυτού του «αναγκαίου» συσχετισμού υπογραμμίζει πλάγια τον παραπάνω συνδυασμό κύρους, δανεισμένου από αλλού, και μιας ξέχωρης περιοχής δικαιοδοσίας της ψυχανάλυσης. Αυτή η πολυπόθητη κατάκτηση κύρους θεωρούμε ότι εξηγεί και τη χρήση των παραδειγμάτων που θα δούμε παρακάτω.

Γλαφυρές αναλογίες με τη βιολογία

Οι αναλογίες από τη βιολογία αρχικά δεν φαίνεται να έχουν κανένα εμφανή επεκτατικό χαρακτήρα. Μάλλον χρησιμεύουν στον Φρόντ ως μια γλαφυρότερη και

⁸ Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 136-137.

⁹ Στο ίδιο.

¹⁰ Σ. Φρόντ, *Μια παιδική ανάμνηση του Λεονάρντο Ντα Βίντσι*, μτφ. Α. Μανουσάκη, Ερατώ, Αθήνα 2006, σ. 195.

εκλαϊκευμένη παρουσίαση της θεωρίας του μέσα, βέβαια, όπως επισημάναμε και παραπάνω, από το δεδομένο κύρος της βιολογίας. Μια παραστατική αναλογία τέτοιου είδους βρίσκουμε στο κείμενό του *Μια δυσκολία της ψυχανάλυσης* (1917) όπου προσπαθεί να εξηγήσει την θεωρία της libido και την κινητικότητα της μεταξύ εγώ και αντικειμένου:

«Για να γίνει αισθητή αυτή η σχέση, ας σκεφτούμε ένα πρωτόζωο, που η παχύρρευστη ουσία του δημιουργεί ψευδοπόδια, συνέχεια δηλαδή, στις οποίες επεκτείνεται η σωματική του ουσία, που κάθε στιγμή όμως μπορούν να τραβηχτούν πάλι πίσω, ώστε να αποκατασταθεί το σχήμα του πρωτοπλασματικού σβώλου»¹¹.

Ένα ανάλογο, χτυπητό παράδειγμα συναντάμε στο *Τοτέμ και ταμπού* όπου βρίσκει μια φανερή ομοιότητα μεταξύ ταμπού και ιδεοληπτικής νεύρωσης αλλά εισάγει μια επιφύλαξη ως εξής:

«Σε αυτό το σημείο, ωστόσο, πρέπει να διατυπωθεί μια επιφύλαξη. Η ομοιότητα του ταμπού με την ιδεοληπτική νεύρωση ίσως είναι καθαρά εξωτερική, ίσως είναι ομοιότητα επιφανειακή και όχι ουσίας. Στη φύση αρέσει να χρησιμοποιεί τις ίδιες μορφές για διαφορετικούς βιολογικούς σχηματισμούς, για παράδειγμα τα κοράλλια έχουν την ίδια μορφή με τα φυτά και μερικοί κρύσταλλοι με ορισμένα χημικά ιζήματα»¹².

Μια αναλογία αυτού του είδους σήμερα φαίνεται χονδροειδής και εύκολα σκεφτόμαστε ότι θα μπορούσε να λείπει. Όμως, για τον πολύ προσεκτικό συγγραφέα Φρόντ, παίζει κάποιο ρόλο και αυτός δεν μπορεί να είναι άλλος από το ότι “επιστημονικοποιεί”, θα λέγαμε, τον λόγο του, πάντα με την έννοια του κύρους, τοποθετώντας στο ίδιο επίπεδο σημαντικότητας την ψυχανάλυση και τους άλλους κλάδους που αναφέρει, εν προκειμένω τη βιολογία. Άλλο ένα παράδειγμα μας δίνει ο Φρόντ στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης* (1920) όπου σε μια προσπάθεια διερεύνησης της προέλευσης των ορμών λέει:

«εύκολα φέρνουμε στο μυαλό μας παραδείγματα από το ζωικό βασίλειο που φαίνεται να επιβεβαιώνουν ότι οι ενορμήσεις είναι ιστορικά καθορισμένες. Όταν ορισμένα είδη ψαριών, για παράδειγμα, ξεκινούν ένα κουραστικό ταξίδι κατά την περίοδο της ωοτοκίας τους... Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τα ταξίδια των αποδημητικών πτηνών... τα καλύτερα τεκμήρια για τον οργανικό ψυχαναγκασμό επανάληψης τα βρίσκουμε στα φαινόμενα της κληρονομικότητας και στα δεδομένα της εμβρυολογίας»¹³

¹¹ Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 152. Βλέπε επίσης Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 401.

¹² Σ. Φρόντ, *Τοτέμ και ταμπού*, ό.π, σ. 38.

¹³ S. Freud, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, ό.π, σ. 62.

κάτι που επαναλαμβάνει αργότερα με τα ίδια λόγια στο *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*¹⁴.

Επεκτατικές αναλογίες με τη βιολογία

Συνεχίζοντας την παράθεση ενδεικτικών παραδειγμάτων, από απλές αναλογίες, που μόλις αναφέραμε, περνάμε σιγά σιγά σε αναφορές που, λιγότερο ή περισσότερο, μπαίνουν, κατά κάποιον τρόπο επεκτατικά, στα χωράφια της βιολογίας, παρά τις σαφείς διαβεβαιώσεις για τη διάκριση των δύο πεδίων. Στο κείμενο *Μια παιδική ανάμνηση του Λεονάρντο Ντα Βίντσι* γράφει: «Σημαντικές βιολογικές αναλογίες, έχουν προετοιμάσει το έδαφος να δεχθούμε ότι η ψυχική εξέλιξη του ατόμου, επαναλαμβάνει συνοπτικά την πορεία της εξέλιξης της ανθρωπότητας»¹⁵. Μας λέει δηλαδή εδώ ότι η ψυχική εξέλιξη του ατόμου, που είναι αποτέλεσμα ψυχαναλυτικής παρατήρησης, έρχεται τώρα αυτή να επικυρώσει τις γενικά αποδεκτές παρατηρήσεις της βιολογίας σχετικά με την εξέλιξη του ανθρώπου, χωρίς, ωστόσο, μια τέτοια πρόθεση να είναι ρητή. Αν αυτό το σχόλιο μοιάζει ουδέτερο, με μια ελαφρά τάση να μιλήσει ψυχαναλυτικά για τη βιολογία, το επόμενο πάει ένα βήμα παραπέρα. Ο Φρόντ, στο δοκίμιο *Το οικονομικό πρόβλημα του μαζοχισμού* (1924), λέει:

«Αν ανατρέξουμε ακόμη πιο πίσω μέχρι την παραδοχή των δύο ειδών ορμών, που θεωρούμε ότι ενεργούν στα έμβια όντα, καταλήγουμε σε ένα άλλο συμπέρασμα που όμως δεν αντιφάσκει με το παραπάνω. Η λίμπιντο συναντά στα (πολυκύτταρα) έμβια όντα την εκεί κυρίαρχη ορμή του θανάτου ή της καταστροφικότητας, η οποία θα ήθελε να αποσυνθέσει αυτό το κυτταρικό ον και να μεταφέρει κάθε επιμέρους στοιχειώδη οργανισμό στην κατάσταση της ανόργανης σταθερότητας»¹⁶.

Βλέπουμε ότι ενώ στο κείμενο του 1917 ένα πρωτόζωο εικονοποιεί την κινητικότητα της libido, επτά χρόνια αργότερα, το 1924, η θεωρία της libido έρχεται να μιλήσει για την δυνατότητα θανάτου ή αναπαραγωγής ενός κυττάρου και κατ'επέκταση, των πολυκύτταρων οργανισμών. Επιπλέον, ενώ θα αναμέναμε να περιορίζεται ο Φρόντ στο ανθρώπινο, δίνει την εντύπωση ότι μιλάει ως βιολόγος για όλα τα έμβια όντα.

¹⁴ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 105.

¹⁵ Σ. Φρόντ, *Μια παιδική ανάμνηση του Λεονάρντο Ντα Βίντσι*, ό.π., σ. 98.

¹⁶ Σ. Φρόντ, *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, ό.π., σ. 48.

Η ψυχανάλυση δείχνει τον δρόμο στη βιολογία

Περνώντας σε μια άλλη, πιο δραστική φάση της ρητορείας του Φρόυντ σε σχέση με τη βιολογία, θα συνεχίσουμε με ένα παράθεμα για το ίδιο ακριβώς ζήτημα από το *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*. Σε αυτό ο Φρόυντ, πέρα από την άποψη που είδαμε παραπάνω, δηλώνει σε μια υποσημείωση ότι προσπαθεί να εξηγήσει το μυστήριο της ζωής βάσει των δύο αντιμαχόμενων ορμών. Λέει στο κυρίως κείμενο:

«θέλουμε να ξεκαθαρίσουμε ότι η ανάγκη για δανεισμό από την επιστήμη της βιολογίας έχει αυξήσει την αβεβαιότητα της εικοτολογίας μας. Η βιολογία είναι, όντως, μια επικράτεια με άπειρες πιθανότητες. Μπορούμε να περιμένουμε ότι θα μας δώσει τις πλέον εκπληκτικές πληροφορίες και δεν μπορούμε να φανταστούμε πώς θα απαντήσει σε μερικές δεκαετίες στα ερωτήματα που της έχουμε θέσει»¹⁷.

Η ψυχανάλυση πια θέτει ερωτήματα στη βιολογία και περιμένει απαντήσεις. Με άλλα λόγια, είναι πια σε θέση να δείξει το δρόμο στη βιολογική έρευνα που στα εν λόγω ζητήματα, όπως υπονοείται, έχει μείνει πίσω σε σχέση με την πρωτοπόρο ψυχανάλυση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η υποσημείωση που υπάρχει στην ίδια σελίδα:

«Προτείνοντας την έννοια του ναρκισσισμού και επεκτείνοντας την έννοια της λίμπιντο στα επιμέρους κύτταρα, η σεξουαλική ενόρμηση μετασχηματίστηκε σε Έρωτα, ο οποίος τείνει να ωθήσει τα μέρη της έμβιας ουσίας το ένα προς το άλλο και να τα συγκρατήσει ενωμένα... Βάσει αυτής της εικοτολογίας ο Έρωτας δρα από την αρχή της ζωής και, καθώς γεννιέται από το ζωντανέμα της ανόργανης ύλης, εναντιώνεται ως “ενόρμηση της ζωής” στην “ενόρμηση του θανάτου”. Με τη θεώρηση αυτή γίνεται προσπάθεια να εξηγηθεί το μυστήριο της ζωής βάσει της πάλης των δύο εξαρχής αντιμαχόμενων εννοημάτων»¹⁸.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η ψυχαναλυτική θεωρία της libido «επεκτείνεται» στα κύτταρα και από εκεί αξιώνει να μιλήσει για την αρχή της ζωής.

Στα δύο τελευταία έργα του Φρόυντ βρίσκουμε επίσης ενδιαφέρουσες διατυπώσεις σε σχέση με το θέμα που μας απασχολεί. Οι διατυπώσεις αυτές ενέχουν μια κριτική ως προς την αδυναμία της βιολογίας, σύμφωνα με τον Φρόυντ, να εκτιμήσει, να υιοθετήσει και τελικά να αξιοποιήσει τις ανακαλύψεις στις οποίες την οδηγεί η ψυχανάλυση. Στο *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία* (1939), προσπαθώντας να υποστηρίξει την κληρονομική μεταβίβαση μνημονικών ιχνών βιωμάτων από παλαιότερες γενιές, λέει:

¹⁷ S. Freud, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, ό.π., σ. 94.

¹⁸ Στο ίδιο.

«Το πράγμα γίνεται για μας οπωσδήποτε πιο δύσκολο με την σημερινή στάση της βιολογικής επιστήμης, που δεν θέλει να ξέρει τίποτε για μια κληρονομική μεταβίβαση επίκτητων ιδιοτήτων στους απογόνους. Ομολογούμε όμως με κάθε επιφύλαξη ότι παραταύτα δεν μπορούμε να στερηθούμε αυτόν τον παράγοντα στην βιολογική εξέλιξη»¹⁹.

Ενώ λοιπόν η ψυχανάλυση κάνει κοπιαστικές προσπάθειες για να δώσει απαντήσεις σε μεγάλα ερωτήματα της επιστήμης, η βιολογία κλείνει τα αυτιά της και παραμένει αδρανής. Την επόμενη χρονιά, στο *Επιτομή της ψυχανάλυσης* (1940), αναφερόμενος στη σημασία που έχουν για την εξέλιξη από το ζώο στον άνθρωπο οι βιολογικές αλλαγές που έχει υποστεί η σεξουαλική ζωή του ανθρώπου συγκρινόμενη με των άλλων θηλαστικών, όπως το ότι η σεξουαλική διέγερση δεν έχει περιοδικό χαρακτήρα ή ότι η ανδρική διέγερση δεν σχετίζεται με την εμμηνόρροια, γράφει:

«Η μελλοντική επιστήμη θα έχει την αποστολή να ενσωματώσει σε νέες έννοιες αυτές τις έως τώρα ασύνδετες παρατηρήσεις. Δεν είναι η ψυχολογία αλλά η βιολογία αυτή που στην προκειμένη περίπτωση παρουσιάζει κάποιο κενό»²⁰.

Στο ίδιο κείμενο, λίγο παρακάτω κάνει έναν ακόμη ενδιαφέροντα απολογισμό:

«Σε αυτή την εξέταση παρατηρήσαμε με έκπληξη πόσο συχνά υποχρεωθήκαμε να διαβούμε τα σύνορα της ψυχολογικής επιστήμης, όμως θα πρέπει να έχουμε υπόψη ότι τα φαινόμενα που μας απασχολούν δεν ανήκουν μόνο στην ψυχολογία αλλά έχουν επίσης και μια βιολογική και οργανική πλευρά. Συνεπώς, οικοδομώντας την ψυχανάλυση έχουμε κάνει επίσης σημαντικές βιολογικές ανακαλύψεις και δεν μπορέσαμε να αποφύγουμε νέες υποθέσεις αυτού του είδους»²¹.

Επομένως βλέπουμε ότι ο Φρόντ ξεκίνησε βασιζοντας αναγκαστικά την ψυχανάλυση σε βιολογικές προϋποθέσεις για να καταλήξει να διαπιστώνει σημαντική συνεισφορά και βιολογικές ανακαλύψεις από τη μεριά της ψυχαναλυτικής έρευνας. Φυσικά, η αρχική πεποίθηση του Φρόντ περί βιολογικής θεμελίωσης των ορμών, για την οποία διαπιστώσαμε ότι αποτελεί έναν διαχρονικό στόχο του Φρόντ, δεν πρέπει να μας παρασύρει. Παραμένει σταθερά μια εικοτολογία, της οποίας την επικύρωση είναι πιθανό όντως να περίμενε από τους βιολόγους. Κάτι τέτοιο δεν συμβαίνει οπότε η ψυχανάλυση συναντά την άτολμη βιολογία αλλά, γρήγορα, είναι αναγκασμένη να την προσπεράσει όχι δίχως να την επικρίνει.

¹⁹ Σ. Φρόντ, *Ο άνδρας Μωσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1997, σ. 200.

²⁰ S. Freud, *Compendio del psicoanálisis*, Librodot, ό.π, σ. 32.

²¹ Στο ίδιο.

Ψυχανάλυση και φυσική

Στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση, επιστημολογία και ιστορία των επιστημών* είδαμε από μια γνωσιοθεωρητική πλευρά έναν σαφή παραλληλισμό που κάνει ο Φρόυντ με τη φυσική, τις μεθόδους και τις έννοιές της. Αποφεύγοντας στο μέτρο του δυνατού την επανάληψη των όσων είπαμε εκεί, παραπέμπουμε τον αναγνώστη σε εκείνο το κεφάλαιο. Εδώ θα ασχοληθούμε με την επιλογή ορολογίας από τον Φρόυντ που πολλές φορές παραπέμπει στη φυσική αλλά και με το πώς αντιδρά όταν μια δεδομένη στιγμή δέχεται μια επιστολή από την προσωποποίηση της φυσικής της εποχής του, τον Αϊνστάιν. Είναι σαφές ότι οφείλουμε να ανατρέχουμε στο πρωτότυπο έργο για κάθε όρο που πραγματευόμαστε¹.

Γενικά περί επιλογής ορολογίας

Τι θα σκεφτόταν ένας άνθρωπος μεσαίου μορφωτικού επιπέδου αν του λέγαμε ότι θα του δοθεί ένα κείμενο στο οποίο θα συναντήσει λέξεις και εκφράσεις όπως δυναμικός, δύναμη, αντίσταση, ποσοτικά μεταβλητός, ενέργεια, εκφόρτιση, τάση, ώση, ένταση, αρχή σταθερότητας, εντροπία κ.α; Πιθανότατα θα σκεφτόταν ότι πρόκειται για ένα κείμενο φυσικής. Δεν ισχυριζόμαστε ότι η πυκνότητα χρήσης τέτοιων όρων είναι η ίδια σε όλο το εύρος του έργου του Φρόυντ, ωστόσο, θεωρούμε την παρουσία τους σημαντική δεδομένου ότι παίζουν σημαντικό ρόλο στα θεωρητικά του σχήματα. Πολλές φορές, όπως θα δούμε, προβαίνει σε ευθείς παραλληλισμούς με θεωρητικά μοντέλα της φυσικής ώστε να εκφράσει τη θεωρία του. Θα πρέπει εδώ να πούμε πως αναγνωρίζουμε ότι μπορεί μερικές φορές να τίθεται απλώς ζήτημα ονοματοδοσίας των εννοιών –κάπως τελospάντων πρέπει να λέγονται– γιατί δίνουμε περισσότερη σημασία στο συγκείμενο μέσα στο οποίο εμφανίζονται. Άλλο είναι, για παράδειγμα, να χρησιμοποιήσει κανείς τη λέξη *αντίσταση* και άλλο να πει *ποσοτικά μεταβλητή αντίσταση*. Έχουμε δει άλλωστε ότι η φυσική και η χημεία αποτελούν πρότυπα επιστημών για τον ίδιο. Καταλαβαίνουμε ότι όταν θέλει κανείς να μοιραστεί ιδέες με άλλους δεν μπορεί να το κάνει επινοώντας μια εξ ολοκλήρου δική του νέα γλώσσα, αλλά οφείλει να χρησιμοποιήσει μια ήδη υπάρχουσα,

¹ Βλέπε σημείωση 2 στην σελ.5 της εισαγωγής.

κατανοητή γλώσσα και οικεία στον ακροατή που θέλει να πείσει. Ο Φρόυντ έχει πλήρη επίγνωση αυτής της δυσκολίας αν και στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης* αποσιωπά τη συχνή χρήση οικείας ορολογίας από άλλες επιστήμες. Προσπαθώντας να δικαιολογήσει διάφορες διαδικασίες μεταξύ των ορμών που μοιάζουν «αλλόκοτες», γράφει:

«κι αυτό, επειδή είμαστε αναγκασμένοι να μιλάμε με επιστημονικούς όρους, δηλαδή με την οικεία μεταφορική γλώσσα της ψυχολογίας (ή, καλύτερα της ψυχολογίας του βάρους). Αλλιώς, δεν θα μπορούσαμε να περιγράψουμε καθόλου τις εν λόγω διαδικασίες, και ούτε καν θα μπορούσαμε να τις αντιληφθούμε. Οι ελλείψεις της περιγραφής μας πιθανόν θα εξαφανίζονταν αν αντί των ψυχολογικών όρων μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε τους φυσιολογικούς ή τους χημικούς. Είναι αλήθεια ότι συνιστούν μια μεταφορική γλώσσα, με την οποία όμως έχουμε εξοικειωθεί εδώ και καιρό και η οποία είναι ίσως απλούστερη»².

Η απλούστερη αυτή γλώσσα είναι βασικό εργαλείο της πολύ νέας τότε ψυχανάλυσης. Ας δούμε μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Όροι που παραπέμπουν στη φυσική

Μια από τις τρεις θεωρήσεις του ψυχικού οργάνου από τον Φρόυντ χαρακτηρίζεται ως *δυναμική* [*dynamisch*, που παραπέμπει στην έκφραση *dynamisches System* (δυναμικό σύστημα) αν και η δυναμική ενέργεια στα γερμανικά είναι *potentielle Energie*] με την έννοια ότι τα ψυχικά φαινόμενα δεν οφείλονται σε στατικά χαρακτηριστικά του ψυχικού μηχανισμού αλλά σε συγκρούσεις ψυχικών *δυνάμεων* [*Kraft*, η δύναμη στη φυσική]. Στο κείμενο *Πέντε διαλέξεις για την ψυχανάλυση*, γράφει:

«Εμείς δεν συμπεραίνουμε ότι ο διχασμός του ψυχισμού προκύπτει από μία έμφυτη ανικανότητα του ψυχικού συστήματος να συνθέτει, αλλά τον εξηγούμε δυναμικά με βάση τη σύγκρουση ψυχικών δυνάμεων που αντιτίθενται και αναγνωρίζουμε εκεί το αποτέλεσμα μιας έντονης διαμάχης μεταξύ των δύο ψυχικών σχηματισμών»³.

Επίσης στο *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση* μιλώντας για τη φύση της αντίστασης [*Widerstand*, που στη φυσική είναι η ηλεκτρική αντίσταση ενός αγωγού], γράφει: «Τη στιγμή που εισάγουμε στο αντικείμενό μας τη δυναμική ιδέα μιας αντίστασης,

² S. Freud, *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, ό.π, σ. 93.

³ J. Laplanche, J. - B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, ό.π, σ.143.

πρέπει να σκεφθούμε επίσης ότι αυτός ο παράγων είναι ποσοτικά μεταβλητός»⁴. Στο ίδιο έργο αναφερόμενος στις ψυχοευρώσεις, λέει για τη libido: «Αλλά πώς μπορούν να αποτελούν χρήσεις της λίμπιντο, την οποία γνωρίσαμε ως μια δύναμη που ενεργεί στο ψυχικό πεδίο;»⁵. Έχουμε λοιπόν μέχρις εδώ τη libido ως δύναμη που ενεργεί στο ψυχικό [*Psychischen*· δεν ασχολούμαστε με την έκφραση *ψυχικό πεδίο* διότι εδώ πρόκειται για άστοχη για εμάς μετάφραση της λέξης *Psychischen*, η οποία δεν υπονοεί κανένα πεδίο. Στο προτότυπο, η λέξη *Psychischen* με κεφαλαίο αρχικό γράμμα πρόκειται για ουσιαστικοποίηση του επιθέτου *psychischen* που κανονικά ως επίθετο γράφεται με μικρό], την αντίσταση που είναι μάλιστα ποσοτικά μεταβλητή και το ψυχικό όργανο – όχι ψυχή όπως έχουμε ήδη σχολιάσει στην εισαγωγή⁶– το οποίο έχει δυναμικό χαρακτήρα.

Δύο ακόμη πολύ ενδιαφέροντα χωρία για τη μελέτη που κάνουμε συναντάμε στο κείμενο *Ορμές και ορμικά πεπρωμένα*. Στο πρώτο, μιλώντας για το ορμικό ερέθισμα και την ορμή, γράφει:

«Όλα τα ουσιώδη για το ερέθισμα στοιχεία είναι δεδομένα, αν υποθέσουμε ότι ενεργεί σαν μία και μοναδική ώση [*Stoss*]· τότε μπορεί και να παραμερισθεί με μία μοναδική πρόσφορη ενέργεια [*Aktion* στο πρωτότυπο· η μετάφραση ως ενέργεια και όχι πχ. ως δράση είναι ατυχής για τη δική μας μελέτη], ως τύπος της οποίας μπορεί να θεωρηθεί η κινητική φυγή από την πηγή [*Quelle*] του ερεθίσματος. Φυσικά αυτές οι ώσεις [*Stoss*] είναι δυνατόν να επαναλαμβάνονται και να συσσωρεύονται... Η ορμή [*Trieb*] απεναντίας δεν ενεργεί ποτέ ως *στιγμιαία ωστική δύναμη* [*Stosskraft*], αλλά πάντοτε ως μια *σταθερή δύναμη*»⁷.

Και λίγο παρακάτω, λέει:

«Μπορούμε τώρα να συζητήσουμε μερικούς όρους που χρησιμοποιούνται σε σχέση με την έννοια ορμή, όπως: ώση [*Drang*], στόχος, αντικείμενο, πηγή [*Quelle*] της ορμής.

Υπό τον όρο *ώση* [*Drang*] μιας ορμής εννοούμε την κινητική της ροπή [*Moment*], το άθροισμα της δύναμης ή τον βαθμό εργασιακών απαιτήσεων που αυτή αντιπροσωπεύει»⁸.

Έχουμε λοιπόν δύο χωρία που μοιάζουν να είναι βγαλμένα από εγχειρίδιο φυσικής. Αν και κινδυνεύουμε να χαθούμε στη μετάφραση θα εξετάσουμε αυτούς τους όρους,

⁴ Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 114.

⁵ Στο ίδιο, σ. 370.

⁶ Βλέπε σ. 5.

⁷ Σ. Φρόντ, *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, ό.π, σ. 17

⁸ Στο ίδιο, σ.22.

πάντα ανατρέχοντας στο πρωτότυπο. Ας ξεκινήσουμε από τα εύκολα. Η λέξη *ροπή* [*Moment*] στα Γερμανικά, μεταξύ άλλων σημασιών, είναι και η ροπή στη μηχανική. Εδώ λοιπόν πρόκειται για έναν ξεκάθαρο όρο από τη φυσική. Το ίδιο συμβαίνει και με τη λέξη *πηγή* [*Quelle*] της οποίας η χρήση είναι ανάλογη της λέξης *πηγή* τόσο στην τρέχουσα όσο και στη γλώσσα της φυσικής. Προχωρώντας τώρα σε λιγότερο ξεκάθαρους όρους, ας δούμε τι γίνεται με τη λέξη *ώση* [*Drang, Stoss*], κεντρική στα παραπάνω χωρία. Η λέξη αυτή στα ελληνικά μπορεί να θεωρηθεί λόγιο συνώνυμο της λέξης *ώθηση*⁹ η οποία παραπέμπει ευθέως στη φυσική. Στο πρωτότυπο εμφανίζεται κάποιες φορές ως *Stoss* και περισσότερες ως *Drang*. Η λέξη *Stoss* σημαίνει, μεταξύ άλλων, την *ώθηση δύναμης* [*Kraftstoss*] αλλά και *κρούση* στην μηχανική. Η λέξη *Drang*, από την άλλη, παρουσιάζει μεγαλύτερη εγγύτητα με την τρέχουσα γλώσσα και λιγότερη με την ορολογία της φυσικής, χωρίς ωστόσο, να μπορεί να τεθεί εύκολα έξω από το πλαίσιο της. Πιθανές αποδόσεις είναι: ορμή, εσωτερική ορμή, τάση, ώση, ώθηση, εξαναγκασμός, πόθος, σφοδρή επιθυμία κ.α. Πράγματι, όμως, αν προσέξουμε καλύτερα το παραπάνω χωρίο, όπου ορίζει κατά κάποιο τρόπο ο Φρόντ την έννοια *Drang*, διαπιστώνουμε ότι οι έννοιες που την πλαισιώνουν, όπως η ροπή και η δύναμη, δεν μας επιτρέπουν να απομακρυνθούμε και πολύ από τη μηχανική. Ας δούμε τώρα τι γίνεται με την πολύ κεντρική στη θεωρία του Φρόντ λέξη *ορμή* [*Trieb*]. Η μεταφραστική επιλογή των εκδόσεων Επίκουρος να αποδώσουν την λέξη *Trieb* ως ορμή, κάτι που υιοθετούμε στην παρούσα εργασία, κερδίζει σε κομψότητα. Όμως, στο στενό πλαίσιο της δικής μας διερεύνησης, μπορεί να μας παραπλανήσει αφού παραπέμπει στον όρο ορμή της φυσικής που στα Γερμανικά είναι *Impuls*. Η λέξη *Trieb*, όπως και η λέξη *Drang* με της οποίας το νόημα συναντάται, χρησιμοποιείται στην τρέχουσα γλώσσα έχοντας πάντα τη σημασία μιας εσωτερικής και ακαταμάχητης σταθερής δύναμης. Δεν πρόκειται λοιπόν για έναν όρο βγαλμένο από την ορολογία της φυσικής, όμως όπως είδαμε παραπάνω: «Η ορμή [*Trieb*] απεναντίας δεν ενεργεί ποτέ ως *στιγμαία ωστική δύναμη* [*Stosskraft*], αλλά πάντοτε ως μια *σταθερή δύναμη* [*Kraft*]», το πλαίσιο μέσα στο οποίο αποκτά νόημα στο κείμενο του Φρόντ μοιάζει βγαλμένο και εδώ από σύγγραμμα φυσικής. Άλλωστε, στο βιβλίο *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχολογία*, μιλώντας για τα δύο αντίθετα είδη ορμών κάνει τον εξής γλαφυρό παραλληλισμό: «Φαίνεται σαν να προσπαθούμε να εξιδανικεύσουμε θεωρητικά τη συνηθισμένη αντίθεση

⁹ Ηλεκτρονικό λεξικό *Πύλη για την Ελληνική γλώσσα*.

ανάμεσα στην αγάπη και το μίσος, που ίσως συμπίπτει με την πολικότητα έλξης και άπωσης που υποθέτει η φυσική για τον ανόργανο κόσμο»¹⁰. Το ίδιο λέει και στην επιστολή προς τον Αϊνστάιν, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω σε αυτό το κεφάλαιο¹¹.

Ένας άλλος όρος που θα μας απασχολήσει είναι ο όρος *ενέργεια* [Energie]. Ας δούμε κατά πόσο η έννοια αυτή έχει χροιά φυσικής στα κείμενα του Φρόντ. Πριν όμως παραθέσουμε παραδείγματα από γραπτά του Φρόντ, θα συμφωνούσαμε μάλλον εύκολα στο ότι από μόνη της η λέξη ενέργεια παραπέμπει σε μεγάλο βαθμό στο ειδικό λεξιλόγιο των φυσικών επιστημών. Οι J. Laplanche, J. και B. Pontalis στο *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, στο λήμμα *Ενέργεια* γράφουν:

«Ο Helmholtz, η επίδραση του οποίου στη σκέψη του Breuer και του Φρόντ είναι γνωστή»

και λίγο παρακάτω:

«Πράγματι, φαίνεται ότι ο Φρόντ ήταν εκείνος ο οποίος εισήγαγε, σε ό,τι αφορά την ψυχική ενέργεια, τους δύο αντίθετους όρους ελεύθερη ενέργεια και δεσμευμένη ενέργεια. Ας σημειωθεί ότι τους ίδιους αυτούς όρους είχε εισαγάγει στη φυσική ο Helmholtz, στα πλαίσια όμως της δεύτερης αρχής της θερμοδυναμικής (βαθμιαία απώλεια ενέργειας)»¹².

Για να δώσουμε ένα παράδειγμα από το φροϊδικό κείμενο, στο *Μαθήματα ψυχικής ανατομίας* κάνει έναν ευθύ παραλληλισμό με τη θερμοδυναμική:

«Αλλά, όπως ακριβώς δεν προσδοκούμε από τις μηχανές να μετατρέψουν σε ωφέλιμο μηχανικό έργο [Arbeit, το έργο στη φυσική] περισσότερο από ένα μέρος της θερμότητας [Wärme] που καταναλώνουν, αντίστοιχα δεν θα έπρεπε να επιδιώκουμε την αποξένωση ολόκληρης της ενέργειας [Energieausmass] του σεξουαλικού ενστίκτου [Sexualtrieb] από τους καθεαυτού σκοπούς της»¹³.

Και μιας και μιλάμε για όρους και έννοιες από τη θερμοδυναμική στον λόγο του Φρόντ, αξίζει να αναφερθεί ότι στο *Ο Βόλφμαν* χρησιμοποιεί την έννοια της *εντροπίας*: «Πρέπει λοιπόν και στις μετατροπές ψυχικών διαδικασιών να ληφθεί υπόψη η έννοια της *εντροπίας* [Entropie], το μέγεθος της οποίας προσδιορίζει την αντίσταση σε μια ακύρωση όσων έχουν συμβεί»¹⁴. Στο ίδιο πλαίσιο ορολογίας βασισμένης στη φυσική ή εμπνευσμένης από αυτή εντάσσεται και η *αρχή της σταθερότητας*. Για την διερεύνηση που κάνουμε εδώ υπάρχει και ακόμη μία πιο

¹⁰ Σ. Φρόντ, *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 102.

¹¹ Βλέπε σ. 44.

¹² J. Laplanche, J. - B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, ό.π, σ.186-187.

¹³ S. Freud, *Μαθήματα ψυχικής ανατομίας*, ό.π, σ. 123.

¹⁴ Σ. Φρόντ, *Πέντε ιστορικά ασθeneίας*, ό.π, σ. 583.

ελκυστική αρχή, η αρχή της νευρωνικής αδράνειας, που προσιδιάζει στην διάσημη αρχή της αδράνειας της φυσικής, όμως, όπως έχουμε πει και αλλού, στην παρούσα εργασία ασχολούμαστε με το δημοσιευμένο υπό την άδειά του έργο του Φρόντ και τη ρητορική στρατηγική σε αυτό, ενώ η παραπάνω πρώιμη αρχή εμφανίζεται στο *Σχέδιο για μια επιστημονική ψυχολογία* το οποίο περιλαμβάνεται στις ιδιωτικές επιστολές προς τον Φλιντ. Η αρχή της σταθερότητας εμφανίζεται στο *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης* και σύμφωνα με τους J. Laplanche και J. - B. Pontalis αποτελεί μια σαφή προσπάθεια του Φρόντ να επεκτείνει γενικές αρχές της φυσικής στο χώρο της ψυχολογίας. Οι ίδιοι μας πληροφορούν ότι αυτή η τάση είναι πολύ διαδεδομένη στους επιστημονικούς κύκλους του τέλους του 19^{ου} αιώνα, όπως η περίπτωση του Fechner από τον οποίο μάλιστα εμπνέεται τον όρο ο Φρόντ, όπως ο ίδιος αναφέρει¹⁵.

Πριν περάσουμε στο δεύτερο μέρος αυτού του κεφαλαίου πρέπει να πούμε ότι όμοιες εμπνεύσεις και παραλληλισμούς με αυτούς που εξετάσαμε σε σχέση με τη φυσική και που έχουν για μας ανάλογη ρητορική αξία, αν και σαφώς λιγότερη θεωρητική στο φροϋδικό κείμενο, έχουμε και σε σχέση με τη χημεία και τα μαθηματικά. Για να δώσουμε ένα παράδειγμα αναφοράς στα μαθηματικά, το οποίο γίνεται χωρίς κανέναν προφανή λόγο πέρα από τον δανεισμό κύρους, στο κείμενο *Ο Βόλφμαν*, λέει:

«Η ευκινησία ή η δυσκινησία των λιμπιντικών καθώς και άλλων ενεργειακών επενδύσεων είναι ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που προσιδιάζει σε πολλούς κανονικούς ανθρώπους και ούτε καν όλους τους νευρωτικούς και που ως τώρα δεν έχει συσχετιστεί με άλλα στοιχεία, κάτι μη διαιρετέο, όπως οι πρώτοι αριθμοί».¹⁶

Όμως δεν σκοπεύουμε να επεκταθούμε γιατί, όπως είπαμε, θεωρούμε τα παραδείγματα από τη φυσική περισσότερο και σημαντικότερα αλλά και γιατί το πλαίσιο αυτής της σύντομης εργασίας είναι στενό.

Αλληλογραφία με τον Αϊνστάιν

Στο δεύτερο και μικρότερο μέρος αυτού του κεφαλαίου εξετάζουμε την στιγμή που η «ίδια η φυσική», στο πρόσωπο του Αϊνστάιν, στέλνει γράμμα στον Φρόντ. Εκείνος, όπως αναμένουμε, απαντάει ως η ψυχανάλυση που περίμενε αυτή την ευκαιρία.

¹⁵ J. Laplanche, J. - B. Pontalis, *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, ό.π, σ. 97.

¹⁶ Σ. Φρόντ, *Πέντε ιστορικά ασθeneίας*, ό.π, σ. 582.

Αφορμή αυτής της αλληλογραφίας είναι η πρωτοβουλία του Διεθνούς Ινστιτούτου για Πνευματική Συνεργασία, που υπαγόταν στην Κοινωνία των Εθνών, να ζητήσει από κορυφαίες πνευματικές προσωπικότητες να ανταλλάξουν απόψεις με άλλες προσωπικότητες της επιλογής τους πάνω σε θέματα κοινού ενδιαφέροντος, ενώ υπήρχε πρόβλεψη οι επιστολές να εκδοθούν. Από τους πρώτους στους οποίους αποτάθηκε η επιτροπή είναι ο Αϊνστάϊν, ο οποίος στις 30 Ιουλίου του 1932 αλληλογραφεί με τον Φρόντ, που του απαντάει περίπου δύο μήνες μετά.¹⁷ Ας δούμε μερικά σημεία των δύο επιστολών.

Ο Αϊνστάϊν επιλέγει να συζητήσει με τον Φρόντ το μονίμως επίκαιρο ζήτημα του πολέμου απευθύνοντάς του το σαφές ερώτημα: «Υπάρχει τρόπος να απαλλαγούν οι άνθρωποι από τη μοίρα του πολέμου;»¹⁸. Φαίνεται σχετικά ενήμερος για τον θεωρητικό λόγο και το έργο του Φρόντ και θέτει τις βάσεις για μια κουβέντα στο προνομιακό πεδίο της ψυχανάλυσης. Αυτό προκύπτει από το ότι μιλάει για ορμική ζωή: «να σας δώσω την ευκαιρία να φωτίσετε το πρόβλημα από τη σκοπιά της βαθύτερης γνώσης σας σχετικά με την ορμική ζωή του ανθρώπου»¹⁹. για ψυχολογικές δυνάμεις: «εδώ ενεργούν ισχυρές ψυχολογικές δυνάμεις που ματαιώνουν αυτές τις προσπάθειες»²⁰. για χειραγωγούμενες μάζες: «πώς μπορεί αυτή η μειονότητα, που αναφέραμε παραπάνω, να εκμεταλλεύεται τη μάζα του λαού...;»²¹, ένα ζήτημα που πραγματεύτηκε ο Φρόντ στο *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*: καθώς και για δίκαιο, εξουσία, μίσος, επιθετικότητα, έννοιες που δεν έχουν αφήσει αδιάφορο τον Φρόντ.

Ο Φρόντ, από τη μεριά του, απαντάει ψυχαναλυτικά. Άλλωστε, έμμεσα, κάτι τέτοιο του ζητήθηκε. Τότε λοιπόν, τι είναι αυτό που κάνει εμάς να βρίσκουμε ενδιαφέρον ως προς την υπόθεση μιας ρητορικής στρατηγικής, στην απάντηση του Φρόντ; Κάποιες λεπτομέρειες θεωρούμε ότι μας δίνουν το δικαίωμα να μιλάμε για κάτι παραπάνω από μια απάντηση στο σαφές ερώτημα «γιατί πόλεμος;»

Στην αρχή της επιστολής του ο Φρόντ δηλώνει ότι, αν και από διαφορετικές αφετηρίες, η φυσική και η ψυχανάλυση μιλώντας για κάποιο θέμα του επιστητού, μπορούν να συναντηθούν σε ένα κοινό πεδίο: «τόσο ο φυσικός όσο και ο ψυχολόγος, θα μπορούσε να το προσεγγίσει με τον δικό του τρόπο, και ξεκινώντας από

¹⁷ Σ. Φρόντ, *Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο*, ό.π, σ. 14.

¹⁸ Στο ίδιο, σ. 83.

¹⁹ Στο ίδιο, σ. 84.

²⁰ Στο ίδιο, σ. 85.

²¹ Στο ίδιο, σ. 85.

διαφορετικές αφετηρίες να συναντηθούμε σε ένα κοινό πεδίο»²². Κάτι τέτοιο, έμμεσα, θέτει εξ' αρχής στο ίδιο επίπεδο σημαντικότητας τους δύο επιστημονικούς κλάδους. Αμέσως μετά από την επισήμανση αυτή ο Φρόντ, σε μια στάση, θα λέγαμε, σοκρατικής ειρωνείας, λέει ότι ξαφνιάστηκε με το ερώτημα που επιλέγει ο Αϊνστάιν και ότι αρχικά θεώρησε τόσο τη ψυχανάλυση όσο και τη φυσική αναρμόδιες να απαντήσουν. Ακολούθως, σπεύδει να διαπιστώσει ότι ο Αϊνστάιν ρωτάει ως ανθρωπιστής και όχι ως ερευνητής φυσικός ενώ ο ίδιος πρόκειται να φωτίσει, όπως φαντάζεται ότι περιμένουν οι άλλοι από αυτόν, τις ψυχολογικές πλευρές του ζητήματος του πολέμου²³. Δηλαδή, ούτε λίγο ούτε πολύ, από το ίδιο επίπεδο σημαντικότητας περνάμε σε ένα θέμα όπου η ψυχανάλυση έχει κάτι να πει ενώ η φυσική μπορεί μόνο να αναρωτιέται ανθρωπιστικά.

Αφού συμφωνήσει σε διάφορα σημεία με τον Αϊνστάιν περί δικαίου, εξουσίας και βίας, περνάει στη διερεύνηση του ζητήματος της πρόληψης του πολέμου μέσα από τη θεωρία των ορμών. Είπαμε ήδη ότι την προσέγγιση αυτή την προτείνει έμμεσα ο Αϊνστάιν, όμως αυτό που μας τραβάει την προσοχή είναι ότι, επιπλέον, ο Φρόντ απευθύνεται στη φυσική, βγαίνοντας κατά κάποιον τρόπο εκτός θέματος. Αυτό το κάνει σε δύο σημεία. Το πρώτο είναι όταν έχει παρουσιάσει τα δύο είδη πρωταρχικών ορμών όπου τα παραλληλίζει με τη σχέση έλξης - άπωσης στη φυσική:

«ουσιαστικά πρόκειται για την θεωρητική εξύψωση της πασίγνωστης αντίθεσης αγάπη - μίσος, η οποία έχει ίσως μια πρωταρχική σχέση προς την έλξη και την απώθηση των σωμάτων, τα δύο αντίθετα που παίζουν έναν ρόλο στο δικό σας πεδίο»²⁴.

Ούτε κι εδώ βλέπουμε κάποιον προφανή λόγο για αυτό το ρητορικό σχήμα και υποθέτουμε ότι κάτι τέτοιο εγγράφεται στην προσπάθεια του Φρόντ να μιλάει για μια επιστημονική κοινότητα της οποίας μετέχει επί ίσοις όροις η ψυχανάλυση αλλά και ότι εισάγει την επόμενη αναφορά στη φυσική. Η δεύτερη λοιπόν αναφορά στην οποία στεκόμαστε είναι η εξής:

«Θα έχετε την εντύπωση ότι οι θεωρίες μας είναι ένα είδος μυθολογίας, και μάλιστα ούτε καν ευχάριστης σε αυτή την περίπτωση. Μήπως όμως δεν καταλήγει κάθε φυσική επιστήμη σε ένα τέτοιο είδος μυθολογίας; Είναι διαφορετικά τα πράγματα στη φυσική σήμερα;»²⁵

²² Στο ίδιο, σ. 63.

²³ Στο ίδιο, σ. 63.

²⁴ Στο ίδιο, σ. 72.

²⁵ Στο ίδιο, σ. 74.

Παρατηρούμε ότι δεν πρόκειται για μια απλή αναφορά αλλά για ερώτηση και μάλιστα όχι ρητορική αφού απευθύνεται στον Αϊνστάιν. Τα όποια θεωρητικά ζητήματα αντιμετωπίζει η ψυχανάλυση ή η συνάδελφος φυσική λίγη σχέση φαίνεται να έχουν με το πρόβλημα που πραγματεύεται η επιστολή. Κι όμως, ο Φρόντ δεν διστάζει να τα εμπλέξει στην κουβέντα διότι, όπως έχουμε σχολιάσει και αλλού, αποτελεί μεγάλης σημασίας ζήτημα για αυτόν η ψυχανάλυση να είναι μέλος της λέσχης των «σοβαρών» επιστημών και εδώ δεν χάνει την ευκαιρία για μια ακόμη αναφορά προς αυτή την κατεύθυνση. Ενώ λοιπόν ο Αϊνστάιν απευθύνεται ευγενικά στην ψυχανάλυση και το θεωρητικό της οπλοστάσιο, ο Φρόντ, το ίδιο ευγενικά βέβαια, δεν αρκείται σε αυτό, που από μόνο του ως γεγονός φαίνεται να εξυπηρετεί απολύτως τους στόχους του για επιστημονικό κύρος. Ακροθιγώς αλλά αισθητά, για μια ακόμη φορά, κάνει νύξεις σε σχέση με θεωρητικά σχήματα αλλά και αδυναμίες που μπορεί να είναι κοινά στις δύο επιστήμες.

Γενικές αξιώσεις

Ο Φρόντ θεωρεί εξαιρετικά σημαντική την ψυχανάλυση για την πρόοδο της ανθρώπινης γνώσης και των επιστημών και ψάχνει ευκαιρίες να το υπογραμμίσει. Κλείνοντας την παρούσα εργασία θεωρούμε ότι δεν μπορεί να απουσιάζει από αυτή ένα σύντομο κεφάλαιο στο οποίο να συλλέγονται εκπεφρασμένες γενικές αξιώσεις της φροϋδικής ψυχανάλυσης ως προς άλλους τομείς της γνώσης. Μια γεύση έχουμε πάρει ήδη στο κεφάλαιο *Ψυχανάλυση και εκπαίδευση*¹ όπου βλέπουμε την άποψη του Φρόντ για μια εξέχουσα θέση της ψυχανάλυσης στον ακαδημαϊκό χώρο.

Το ενδιαφέρον για την ψυχανάλυση

Θέλοντας να δούμε λίγο πιο αναλυτικά αυτό το ζήτημα οδηγούμαστε σε ένα κείμενο από το οποίο έχουμε ήδη αντλήσει υλικό και που έχει, ακριβώς, τον στόχο να αναδείξει την χρησιμότητα της ψυχανάλυσης σε άλλους κλάδους. Αυτό δεν είναι άλλο από το δεύτερο μέρος του κειμένου *Το ενδιαφέρον της ψυχανάλυσης* το οποίο τιτλοφορείται *Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η ψυχανάλυση για τις μη ψυχολογικές επιστήμες*². Πρόκειται για μια εκτενή αναφορά σε οκτώ τομείς της ανθρώπινης σκέψης, ή μη ψυχολογικές επιστήμες, όπως λέει ο Φρόντ. Αφιερώνει μία παράγραφο σε κάθε έναν όπου εξηγεί γιατί πρέπει ο τομέας αυτός να ενδιαφερθεί για την ψυχανάλυση ή ακόμα και απαιτεί το ενδιαφέρον του. Οι τομείς για τους οποίους μιλάει σε αυτό είναι η γλωσσολογία, η φιλοσοφία, η βιολογία, η ανάπτυξη³ του παιδιού, η ιστορία του πολιτισμού, η τέχνη, η κοινωνιολογία και η παιδαγωγική. Να θυμίσουμε εδώ ότι ο Φρόντ έχει κατατάξει την ψυχανάλυση στις φυσικές επιστήμες.

¹ Βλέπε σ. 27.

² Σ. Φρόντ, *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 129.

³ Στο πρωτότυπο η παράγραφος έχει τίτλο: *Das entwicklungsgeschichtliche Interesse* και στο παραπάνω σύγγραμμα που χρησιμοποιούμε η μετάφραση είναι *Το εξελικτικό ενδιαφέρον*. Τη βρίσκουμε ελαφρώς παραπλανητική και, κρίνοντας από το περιεχόμενο, θα προτείναμε τη μετάφραση *Το αναπτυξιακό ενδιαφέρον*. Ωστόσο, ο Φρόντ παραλληλίζει την παιδική ψυχική ζωή με αυτή του πρωτανθρώπου, συνεπώς, στον λόγο του, συνδυάζεται η ανάπτυξη παιδιών και η εξέλιξη αλλά δεν βλέπουμε μια τέτοια μεταφραστική επιλογή στα ελληνικά.

*Η σημασία της ψυχανάλυσης για άλλους
κλάδους και ο φόβος της αναγωγής*

Εκτός από το παραπάνω στοχευμένο κείμενο του Φρόντ, μας ενδιαφέρουν και άλλες σύντομες, παρενθετικές αναφορές που βρίσκουμε διάσπαρτες σε ετερόκλητα γραπτά του. Για εμάς, στην εδώ μελέτη, έχουν αξία ακριβώς γιατί παρεμβάλλονται και προπαγανδίζουν τη σημασία της ψυχανάλυσης εκεί που ο αναγνώστης δεν το περιμένει. Ας δούμε μερικές, ενδεικτικά. Στον πρόλογο του *Τοτέμ και ταμπού*, λέει:

«Το βιβλίο αυτό φιλοδοξεί να συνδέσει τους εθνολόγους, γλωσσολόγους, λαογράφους κλπ. από τη μια μεριά, με τους ψυχαναλυτές, απ' την άλλη... ώστε μια συνεργασία μεταξύ τους να έχει οφέλιμα αποτελέσματα για την επιστημονική έρευνα.⁴»

Επίσης, στο *Η ερμηνεία των ονείρων*, διεκδικώντας για μια ακόμη φορά εξέχουσα θέση για την ψυχανάλυση, αναφέρει:

«Φαίνεται πως το όνειρο και η νεύρωση διαφυλάσσουν για μας περισσότερη ψυχική αρχαιότητα απότι θα μπορούσαμε να υποθέτουμε, οπότε η ψυχανάλυση διεκδικεί μια υψηλή θέση ανάμεσα στις επιστήμες που προσπαθούν να ανασυνθέσουν τις αρχαιότερες και σκοτεινότερες φάσεις από τις απαρχές της ανθρωπότητας.⁵»

Άλλωστε, είναι γνωστή η αγάπη του Φρόντ για την αρχαιολογία. Κάτι ανάλογο σχετικά με τις πιθανές εφαρμογές της ψυχανάλυσης βρίσκουμε στο *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*:

«Η ψυχανάλυση ως επιστήμη δεν χαρακτηρίζεται από την ύλη που πραγματεύεται, αλλά από την τεχνική με την οποία εργάζεται. Μπορεί να εφαρμοστεί στην ιστορία του πολιτισμού, στη θρησκείολογία και στη μυθολογία όπως και στη νευροψυχολογία, χωρίς να αλλοιωθεί η φύση της.⁶»

Στο χωρίο αυτό ξενίζει η έκφραση «χωρίς να αλλοιωθεί η φύση της». Τι είναι αυτό που μπορεί να αλλοιώσει τη φύση της ψυχανάλυσης; Μερικές σειρές πιο κάτω από αυτό το απόσπασμα, αφού υποθέσει μια θεωρία άμεσων τοξινώσεων για τη δημιουργία επικαιρικών νευρώσεων την οποία εγκαταλείπει στην πορεία του έργου του, λέει ότι από εκεί και πέρα η ψυχανάλυση «είναι αναγκασμένη να παραπέμψει αυτό το πρόβλημα στην βιολογική - ιατρική έρευνα». Βλέπουμε λοιπόν ξανά εδώ ότι υπάρχουν για τον Φρόντ κλάδοι της γνώσης –βλέπε ιατρική και βιολογία– στους οποίους η ψυχανάλυση, παρόλο τον θαυμασμό για το κεκτημένο κύρος τους, βλέπει

⁴ Σ. Φρόντ, *Τοτέμ και ταμπού*, ό.π., σ. 7.

⁵ Σ. Φρόντ, *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Επίκουρος, Αθήνα 1993. σ. 477.

⁶ Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 371.

κάποιον κίνδυνο αναγωγής ενώ άλλοι μοιάζουν αθώοι. Στο *Πρακτική ψυχανάλυση* βρίσκουμε κάτι εντελώς ανάλογο και, μάλιστα, αφού έχει κρούσει ο Φρόντ τον κώδωνα του κινδύνου για καταχώνιασμα της ψυχανάλυσης σε κάποιο εγχειρίδιο ψυχιατρικής. Αναφέρουμε τα παραπάνω γιατί θεωρούμε ότι ένα είδος «εμπεριστατωμένης γκρίνιας» από την πλευρά του Φρόντ έχει ρητορική αξία και ίσως θα άξιζε να συλλέξουμε αυτό το υλικό σε ξεχωριστό κεφάλαιο, πράγμα, όμως, που ξεπερνά τα όρια αυτής εδώ της εργασίας. Επιστρέφουμε λοιπόν στο στενό μας πλαίσιο και παραθέτουμε τον Φρόντ όπου λέει:

«Σαν ψυχολογία του βάθους, σα θεωρία του ψυχικού ασυνειδήτου, μπορεί να γίνει απαραίτητη σε όλες τις επιστήμες που ασχολούνται με την ιστορία της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού και των μεγάλων δημιουργημάτων του, της τέχνης, της θρησκείας και της κοινωνικής τάξης. Πιστεύω πως ήδη έχει προσφέρει σε αυτές τις επιστήμες σημαντική βοήθεια για τη λύση των προβλημάτων τους, αλλά αυτή είναι απλώς μικρή συμβολή σε σύγκριση με αυτό που είναι δυνατό να επιτευχθεί αν ιστορικοί του πολιτισμού, ψυχολόγοι της θρησκείας, γλωσσολόγοι κλπ. μάθουν να κάνουν χρήση του νέου μέσου έρευνας που τίθεται στη διάθεσή τους.⁷»

Αξίζει να αναφερθεί ότι κάνει το ίδιο σχόλιο και σε ένα εγκυκλοπαιδικό άρθρο που ο ίδιος γράφει για την φροϋδική ψυχανάλυση στην *The Encyclopaedia Britannica* το 1926⁸.

Τρία αδύνατα επαγγέλματα

Παραθέτουμε εδώ ένα ακόμη διάσημο και παιγνιώδες απόσπασμα από το έργο του Φρόντ που δεν έχει καμία σχέση με θεωρητικές αναζητήσεις αλλά κρίνουμε ότι έχει σχέση με το κύρος που αναζητά για λογαριασμό της ψυχανάλυσης στη δημόσια σφαίρα. Το εν λόγω χωρίο το συναντάμε στο *Περατή και μη περατή ανάλυση*. Μιλώντας για τρία αδύνατα επαγγέλματα παρομοιάζει το επάγγελμα του αναλυτή με εκείνο του παιδαγωγού και του πολιτικού και γράφει:

«Μοιάζει σχεδόν σαν η ψυχαναλυτική δραστηριότητα να αποτελεί το τρίτο από εκείνα τα “αδύνατα” επαγγέλματα, στα οποία μπορεί κανείς να είναι εκ των προτέρων βέβαιος για την ανεπαρκή επιτυχία. Τα δύο άλλα, και από πολύ παλαιότερα γνωστά, είναι η διαπαιδαγώγηση και η διακυβέρνηση.⁹»

Μπορεί σήμερα, δεδομένης της γενικευμένης απαξίωσης προς κυβερνώντες και με το επάγγελμα του παιδαγωγού να μην θεωρείται κάτι εξαιρετικά σημαντικό, να μην μας

⁷ Σ. Φρόντ, *Πρακτική ψυχανάλυση*, ό.π., σ. 76.

⁸ Freud Library.

⁹ S. Freud, *Περατή και μη περατή ανάλυση*, μτφ. Γ. Σαγκριώτης, Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 67.

λέει και πολλά ένα τέτοιο σχόλιο του Φρόντ. Θα έλεγε κανείς ότι πια εκείνος ο στόχος για κύρος έχει επιτευχθεί και με το παραπάνω. Εμείς, ωστόσο, βρίσκουμε ότι σε μια περίοδο που η ψυχανάλυση είναι σχετικά άγνωστη, το να παραλληλίζεται με παραδοσιακά επαγγέλματα που με τον έναν ή τον άλλο τρόπο χαίρουν γοήτρου και θεωρείται δεδομένη η χρησιμότητά τους, σίγουρα της προσθέτει κάτι από αυτά τα χαρακτηριστικά.

Τρεις προσβολές του ανθρώπινου ναρκισσισμού

Κλείνοντας το κεφάλαιο, έχει ενδιαφέρον να δούμε έναν παραλληλισμό που κάνει σε τρία σημεία του έργου του ο Φρόντ τα οποία μας δίνουν μια ακόμη ιδέα για το πώς βλέπει ο ίδιος την ψυχανάλυση στην ιστορία των επιστημών. Στον παραλληλισμό που κάνει ο Φρόντ αναφέρει ότι ο ναρκισσισμός της ανθρωπότητας δέχτηκε τρεις βαριές προσβολές από την πλευρά της επιστήμης. Η πρώτη είναι κοσμολογική και έγκειται στις ανακαλύψεις του Κοπέρνικου που έβγαλε τη γη από το κέντρο του κόσμου. Η δεύτερη προσβολή έρχεται από τον Δαρβίνο και είναι βιολογική. Πρόκειται για την άμεση συσχέτιση και συγγένεια του ανθρώπου με το ζωικό βασίλειο. Θα πρέπει να πούμε ότι τον Δαρβίνο τον επικαλείται σε πάμπολλα σημεία του έργου του. Η τρίτη και πιο οδυνηρή, λέει ο Φρόντ, είναι μια προσβολή ψυχολογικής φύσης την οποία επιφέρει η ψυχανάλυση στερώντας από τον άνθρωπο την πεποίθηση ότι το Εγώ είναι κυρίαρχος της ψυχή του. Η ψυχανάλυση, λέει: «θέλει να αποδείξει ότι το Εγώ δεν είναι κύριος ούτε του οίκου του, αλλά εξαρτάται από πενιχρές ειδήσεις για ό,τι διαδραματίζεται με ασυνείδητον τρόπο στην ψυχική του ζωή»¹⁰. Βλέπουμε λοιπόν ότι όχι μόνο τοποθετεί τον εαυτό του στο πάνθεον των επιστημόνων διαφόρων κλάδων, αλλά, επιπλέον, ισχυρίζεται ότι μπορεί να επιφέρει μεγαλύτερο “πλήγμα” στον ανθρώπινο ναρκισσισμό από ό,τι άλλοι και οι ανακαλύψεις τους. Μεγαλύτερο πλήγμα δεν μπορεί παρά να σημαίνει σημαντικότερη ανακάλυψη. Κι αν εδώ συνδέει καθαρά το όνομά του με άλλα, καταξιωμένα, σε άλλο σημείο του έργου του προτιμά να αποσιωπήσει τα πρόσωπα στα οποία αναφέρεται. Κάτι τέτοιο που, εκ πρώτης όψεως, δείχνει μια ταπεινή στάση στην οποία δεν μας έχει συνηθίσει. Το κάνει, όπως μας λέει, για να μην θεωρηθεί ότι αποζητά το κύρος που τα ονόματά τους

¹⁰ Σ. Φρόντ, *Εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 276. Επίσης στο *Αυτοβιογραφία*, ό.π, σ. 166. όπου αντί για τον Κοπέρνικο αναφέρεται ο Κέπλερ και προστίθεται ο Κολόμβος, καθώς και στο *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, ό.π, σ. 154, απόσπασμα για το οποίο βρίσκουμε και μια υπενθύμιση στο κείμενό του *Οι αντιστάσεις στην ψυχανάλυση* (1925), βλέπε στο Freud S., *Complete Works*, p. 4123.

συνεπάγονται. Πρόκειται για μια αναφορά στο *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, όπου δηλώνει ότι τα όσα λέει η ψυχανάλυση δεν είναι και τόσο πρωτότυπα αφού άλλοι τα έχουν πει καλύτερα. Συγκεκριμένα, γράφει: «Τα ονόματα αυτών των ανδρών είναι γνωστά· δεν θα τα αναφέρω, γιατί δεν θέλω να δώσω την εντύπωση πως επιδιώκω να καταταγώ στις γραμμές τους»¹¹. Αν μη τι άλλο, ο συνδιασμός των δύο παραπάνω παραδειγμάτων μας δείχνει για μια ακόμη φορά ότι ο Φρόντ κάνει πολύ συγκεκριμένες ρητορικές επιλογές σε σχέση με άλλους τομείς της γνώσης αλλά και πρόσωπα που τους εκπροσωπούν, όπως έχουμε επισημάνει.

¹¹ Σ. Φρόντ, *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, ό.π., σ. 171.

Επίλογος

Σε αυτή την εργασία αναδείξαμε κάποιες σημαντικές αναφορές προς άλλους τομείς της ανθρώπινης σκέψης και δραστηριότητας μέσα στον φροϋδικό λόγο. Εγγράψαμε αυτές τις αναφορές σε μια προσπάθεια του Φρόντ να πείσει ότι η νεότευκτη τότε ψυχανάλυση μπορεί και πρέπει να θεωρείται μια σημαντική επιστήμη. Στην προσπάθεια αυτή προέκυψαν ζητήματα που προσφέρονται για μελλοντική έρευνα. Δεδομένης της πληθώρας θεμάτων με τα οποία ασχολείται ο Φρόντ πέραν της ψυχανάλυσης, τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως, έγινε μια στενή επιλογή από αυτά. Θα είχε ενδιαφέρον να διερευνηθούν με ανάλογο τρόπο, δηλαδή βάσει των αναφορών που κάνει ο Φρόντ, άλλοι κλάδοι που έμειναν έξω από την παρούσα εργασία. Τέτοιοι είναι η ιατρική, η γλωσσολογία, η αισθητική κ.α. Ακολουθώντας το νήμα της ιατρικής, στην οποία ο Φρόντ βλέπει ένα δύσπιστο και ενίοτε εχθρικό ακροατήριο, θα είχε σημασία να ερευνηθούν με λεπτομέρεια ποιοι είναι τελικά αυτοί οι αντίπαλοι κλάδοι. Στην ίδια γραμμή σκέψης προκύπτει το ερώτημα του κατά πόσο η κοπιώδης αυτή μέριμνα για επιστημονικότητα μπορεί να ιδωθεί και ως ένα εμπόδιο που βάζει η ψυχανάλυση του Φρόντ στον εαυτό της. Κάτι ακόμη που προσφέρεται για περαιτέρω μελέτη είναι το κατά πόσο οι διάφορες αξιώσεις του Φρόντ προς άλλους τομείς της γνώσης, όπως για παράδειγμα η παιδαγωγική ή η βιολογία, έχουν δικαιωθεί σήμερα. Τέλος, θα μπορούσε να γίνει μια εκτενέστερη έρευνα όσον αφορά την επιλογή ορολογίας από τον Φρόντ. Ξεκινώντας από το ότι επιλέγει τον όρο *ψυχικό όργανο* και όχι *ψυχή* στα θεωρητικά του κείμενα, θα μπορούσαν να μελετηθούν οι τεχνολογικές αναφορές στον λόγο του Φρόντ.

Βιβλιογραφία

- Αναγνώστου Λ. – Βαμβαλής Γ. (2004), *Τετράγλωσσο λεξικό της ψυχανάλυσης*, Αθήνα: Επίκουρος.
- Assoun Paul-Laurent (2010), *Ο Φρόντ και οι κοινωνικές επιστήμες*, μτφ. Κ. Σαμαρτζής - Ν. Παπαχρηστόπουλος, Πάτρα: Orportuna.
- Derrida J. (1999), *Αντιστάσεις της ψυχανάλυσης**, Αθήνα: Πλέθρον.
- Evans D. (2005), *Εισαγωγικό λεξικό της λακανικής ψυχανάλυσης*, μτφ. Γ. Σταυρακάκης, Αθήνα: Ελληνικά γράμματα.
- Freud S. (2008), *Περατή και μη περατή ανάλυση*, μτφ. Γ. Σαγκριώτης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud S. (2008), *Το Εγώ και το Αυτό**, μτφ. Δ. Παναγιωτοπούλου, Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud S. (2009), *Το ευφυολόγημα και η σχέση του με το ασυνείδητο / Το χιούμορ**, μτφ. Λ. Σιπητάνου, Γ. Σαγκριώτης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud S. (2010), *Για την εισαγωγή της θεραπείας – Ανάμνηση, επανάληψη, επεξεργασία**, μτφ. Γ. Σαγκριώτης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud S. (2010), *Μαθήματα ψυχικής ανατομίας*, μτφ. Χ. Λιαναντωνάκη, Αθήνα: Ροές.
- Freud S. (2010), *Ο Μωσής του Μιχαήλ Άγγελου**, μτφ. Μ. Μακρίδης, Αθήνα: Έρασμος
- Freud S. (2011), *Ο ποιητής και η φαντασίωση**, μτφ. Γ. Σαγκριώτης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud S. (2013), *Η ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, μτφ. Νίκη Μυλωνά, Αθήνα: Ελληνική παιδεία.
- Freud S. (2014), *Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Freud S. (2014), *Τρεις μελέτες για τη σεξουαλική θεωρία*, μτφ. Β. Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον.
- Μπαλτάς Α. (2004), *Το μήλο του Φρόντ και το ασυνείδητο του Νεύτωνα**, Αθήνα: Εξάντας.
- Jensen W. (2008), *Γκραντίβα, μια πομπηιανή φαντασία/ Freud S., Το παραλήρημα και τα όνειρα στην «Γκραντίβα» του W. Jensen**, μτφ. Π. Αλούπης, Αθήνα: Άγρα.
- Kristeva J. (2000), *Οι νέες αρρώστιες της ψυχής**, μτφ. Κ. Χατζή, Αθήνα: Καστανιώτης.

- Kristeva J. (2003), *Στην αρχή ήταν η αγάπη. Ψυχανάλυση και πίστη**, μτφ. Ε. Μελοπούλου, Αθήνα: Άγρα.
- Laplanche J., Pontalis J. - B. (1986), *Λεξιλόγιο της ψυχανάλυσης*, μτφ. Β. Καψαμπέλης, Λ. Χαλκούση, Α. Σκουλικά, Π. Αλούπης, Κέδρος.
- Quinodoz Jean – Michel (2013), *Πώς να διαβάσω τον Φρόιντ*, μτφ. Δέσποινα Ανδροπούλου, Αθήνα: Κέδρος.
- Wittgenstein Ludwig (2013), *Συζητήσεις για τον Freud*, μτφ. εισαγωγή, σχόλια, Μ. Θεοδοσίου, Αθήνα: Ευρασία.
- Φρόντ Σ. (1975), *Πρακτική ψυχανάλυση*, μτφ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1977), *Νέα σειρά των παραδόσεων για την εισαγωγή στην ψυχανάλυση*, μτφ. Κ. Τρικεριώτη, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1978), *Τοτέμ και ταμπού*, μτφ. Χ. Αντωνίου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1979), *Μελέτες για την ψυχανάλυση*, μτφ. Γ. Τσαμπουράκης, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1985), *Η τεχνική της ψυχανάλυσης*, μτφ. Γ. Τσαμπουράκης, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1991), *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1993), *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1994), *Αυτοβιογραφία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1994), *Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του Εγώ*, μτφ. Κ. Τρικεριώτη, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1996), *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1997), *Ο άνδρας Μωυσής και η μονοθεϊστική θρησκεία*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (1998), *Επίκαιρες παρατηρήσεις για τον πόλεμο και τον θάνατο*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (2005), *Μεταψυχολογικά κείμενα του 1915*, μτφ. Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.
- Φρόντ Σ. (2006), *Μια παιδική ανάμνηση του Λεονάρντο Ντα Βίντσι*, μτφ. Α. Μανουσάκη, Αθήνα: Ερατώ.
- Φρόντ Σ. (2013), *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας*, μτφ. Γ. Βαμβαλής, Αθήνα: Επίκουρος.

Φρόνιτ Σ. (2014), *Ο Ντοστογιέφσκι και η πατροκτονία**, μτφ. Γ. Καλιφατίδης, Η. Αγγελή, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Φρόνιτ Σ. (2014), *Πέντε ιστορικά ασθενείας*, μτφ. Κ. Λιάππη, Λ. Αναγνώστου, Αθήνα: Επίκουρος.

Φρόνιτ Σ. (2014), *Το οικογενειακό μυθιστόρημα των νευρωτικών και άλλα κείμενα*, μτφ. Γ. Παπαχριστόπουλος, Πάτρα: Opportuna.

Διαδικτυακές πηγές:

- Freud Library,
(<http://freudlibrary.net/freud-gesammelte-werke/>)

- Freud S., Complete Works, Ivan Smith, 2010,
(https://www.valas.fr/IMG/pdf/Freud_Complete_Works.pdf)

- Freud. S., *Compendio del psicoanálisis*, Librodot.com,
(<http://www.mercaba.org/Filosofia/Freud/Freud.Compendio%20del%20psicoan%C3%A1lisis.pdf>)

- PONS, γερμανοελληνικό λεξικό,
(<http://el.pons.com>)

- Πύλη, λεξικό της κοινής νεοελληνικής,
(http://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/index.html)

* Με αστερίσκο σημειώνονται τα έργα που υπήρξαν σημαντικά για την εκπόνηση της εργασίας χωρίς, ωστόσο, να υπάρχει κάποια αναφορά σε αυτά στο κυρίως κείμενο.

